

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena

Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen

Tiina Äikäs, arkeologia, Oulun yliopisto
 <https://orcid.org/0000-0002-3575-7236>

Tiina Kuokkanen, arkeologia, Oulun yliopisto

Annemari Tranberg, arkeologia, Oulun yliopisto
 <https://orcid.org/0000-0001-9445-7703>

Tiia Ikonen, arkeologia, Oulun yliopisto

To cite this article: Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen, "Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena" Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 85–114. <https://doi.org/10.33355/tw.103402>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.103402>

Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena

Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen¹

Johdanto

Oulunsalossa, Oulun keskustasta lounaaseen, sijaitsee Varjakansaari, jolle leimaa-antavaa ovat sadan vuoden takaisesta sahatoiminnasta jääneet rakennukset ja rakennusten jäännökset (Kuva 1). Sahan toimintaan liittyviä jäännöksiä on myös mantereella puolella, mutta saaren vaikeammin tavoitettavassa ympäristössä aika tuntuu pysähtyneen sahan toiminnan seisahdettua. Saarelle pääsee ainoastaan omalla veneellä tai kapulalossilla, jonka avain on vuokrattavissa Oulun kaupungilta. Entinen sahan alue ja etenkin Varjakansaari on kuitenkin ollut monenlaisten kehittämistoimien kohteena ja sekä Oulun kaupunki että yksityiset toimijat ovat vaikuttaneet sen nykyiseen käyttöön.

Kuva 1. Kunnostettuja taloja Varjakansaarella. Kuva: T. Äikäs, 2015.

---

¹ Tiina Äikäs on teollisuusperintöön erikoistunut yliopistotutkija Oulun yliopistossa. Tiina Kuokkanen työskentelee postdoc-tutkijana Oulun yliopistossa, Suomen Akatemian rahoittamassa projektissa "Lapsuus 1500–1900-luvuilla – menneisyyden lapsuuden uudet tutkimusmenetelmät". Annemari Tranberg on Oulun yliopistossa väitellyt arkeologi, joka on erikoistunut makrofossiileihin, erityisesti kovakuoriaisiin. Tiia Ikonen on teollisesta menneisyydestä kiinnostunut filosofian maisteri Oulun yliopiston arkeologian oppiaineesta.

Tässä artikkelissa tarkastelemme Varjakan sahan aluetta kulttuuriperintönä. Kulttuuriperinnöksi ymmärretään menneisyydestä esiin nostetut, arvokkaiksi koetut asiat ja käytännöt, jotka voivat olla aineellisia tai aineettomia. Kulttuuriperintö voidaan nähdä institutionaalisesti määriteltynä ja suojeltuna, mutta myös yhteisöllisenä prosessina, joka antaa merkityksiä tietyille kohteille.² Prosessina kulttuuriperintö heijastaa ihmisten arvoja, merkityksenantoja ja niiden välittämistä. Näin kulttuuriperintö koostuu valinnoista; asioiden muistamisesta tai muistamatta jättämisestä, säilyttämisestä tai hävittämisestä.

Kulttuuriperintöön liittyy myös kulttuuriympäristö, joka ilmaantui käsitteenä hallinnollisiin ja tieteellisiin teksteihin jo 1970-luvulla, mutta vakiintui ja yleistyi 1980–1990-luvuilla.³ Perinteisesti rakennettua kulttuuriympäristöä on tarkasteltu erillään kulttuurimaisemasta. Nykyään kuitenkin pyritään holistisempaan lähestymistapaan, jossa kulttuuriympäristö nähdään rakennukset, arkeologiset kohteet ja maisemat kattavana kokonaisuutena. Näin luonnonperintö ja kulttuuriperintö nivoutuvat yhteen.⁴ Luontoon liittyvässä kulttuuriperinnössä keskeisiksi nousevat niin ihmisen muokkaamat maisemat ja ihmisen luonnolle antamat merkitykset kuin uudet toiminnan muodotkin.⁵ Luonnon- ja kulttuurikohteiden dikotomia rikkovat myös ihmisen fyysisesti muokkaamattomat luonnonkohteet, joihin liittyy vahvoja kulttuurisia merkityksiä.⁶ Artikkelissamme osoitamme, että näin on tapahtunut myös Varjakassa.

Tarkastelemme kulttuuriperinnön historiallista muotoutumisprosessia hyödyntäen kohdebiografian ja perinnöllistymisen käsitteitä. Tarkastelemme Varjakkaa etenkin asuinpaikkana ja myöhemmin virkistystoiminnan näyttämönä nostaten esiin kohdebiografiaan kuuluvia muuttuvia käyttötarkoituksia ja merkityksenantoja. Nämä muutokset ovat johtaneet Varjakan perinnöllistymiseen niin, että se koetaan nykyään osana paikallista perintöä, mutta myös valtakunnallisesti merkittävänä rakennettuna kulttuuriympäristönä⁷ sekä mahdollisena tulevana matkailukohteena. Tapaustutkimuksen kautta pohditaan kohteen perinnöllistymiseen vaikuttavia toimijoita sekä heidän luomiaan yhteyksiä kohteen biografian eri vaiheisiin. Artikkelissa kysymme, millaiset toimijat vaikuttavat Varjakan perinnöllistymiseen ja mitkä teemat nousevat keskeisiksi perinnöllistymisessä.

Kohdebiografia ja perinnöllistyminen

Perinnöllistymisellä tarkoitetaan prosessia, jossa paikkaan liittyvät muistot, merkitykset ja käyttö muokkaavat ihmisten käsitystä paikasta kulttuuriperintönä. Perinnöllistyminen on näin ollen historiallistuvan nykyhetken tuote eikä välttämättä kumpua menneisyydestä.⁸ Samoin perintö ei ole sama kuin historia, vaan ihmiset paketoivat menneisyyden uudelleen jotain nykyisyyden tarkoituserää varten.⁹ Näin ollen autenttisuuskään ei välttämättä ole

² ”Folkloristiikka:kulttuuriperintö”, tieteenmipankki.fi, 30.8.2021.

³ Enqvist 2016, 182.

⁴ Enqvist 2016, 191, 361.

⁵ Kts. Laurén et al. 2020

⁶ Harrison 2010, 11; Äikäs 2011.

⁷ ”Varjakan sahayhdyskunta”, <http://www.rky.fi> 22.12.2009.

⁸ Milošević 2017, 54.

⁹ Harrison 2010, 10.

tärkeä osa perinnöllistymistä, kun taas henkilökohtainen yhteys ja vuorovaikutus kohteen kanssa ovat keskeisiä.¹⁰ Perinnöllistyminen antaa kohteille jälleen uusia merkityksiä ja vaikuttaa niiden tulevaan käyttöön. Perinnöllistyminen on aktiivinen prosessi, jossa sekä materiaalisuus että merkitys ovat aktiivisesti mukana.¹¹ Samoin perinnöllistyminen voi koskea niin materiaalista kuin immateriaalistakin kulttuuriperintöä.

Antropologi Igor Kopytoff esitti 1980-luvulla, että esineistä voi samoin kuin ihmisistäkin kirjoittaa biografioita.¹² Kohdebiografia laajentaa ajatusta koskemaan esineiden lisäksi myös arkeologisia kohteita tai kulttuuriperintökohteita. Kohdebiografiassa tarkastellaan kohteen koko elinkaarta, sen eri vaiheisiin liittyviä merkityksiä sekä sitä, kuinka eri vaiheet ovat kietoutuneet yhteen ja vaikuttavat toisiinsa. Kohdebiografiassa kohde nähdään näin ollen merkityksin latautuneena paikkana. Käsitteenä paikka liittyykin usein ihmisen toiminnan merkityksellistämään tilaan. Paikat ovat henkilökohtaisen ja sosiaalisen toiminnan muovautumia, ja ne tulevat merkityksellisiksi eletyn elämän kautta. Paikan muutos ei tapahdu niinkään materiaalisessa ympäristössä, vaan pikemminkin kokemuksissa, merkityksissä, ajatuksissa ja toiminnoissa.¹³ Kohdebiografian yhtenä vaiheena voi olla kohteen perinnöllistyminen, joka tapahtuu nykyisyydessä mutta ammentaa menneistä merkityksistä.

Auktorisoidussa perintödiskurssissa (APD)¹⁴, eli asiantuntijoiden ja hallinnon tavassa määritellä perintöä, kohteet pyritään usein suojelun kautta pysäyttämään tiettyyn tilaan. Perinnöllistymisessä sitä vastoin kohteen koko biografia ja kohteessa tapahtuvat muutokset ovat merkityksellisiä. Perinnöllistymisessä tärkeitä ovat kohteen uudenlaiset käyttötavat ja käyttäjien vuorovaikutus kohteen kanssa, siinä missä APD painottaa säilyttämistä ja kohteen ‘alkuperäisyyttä’.

Johanna Enqvist on tuonut esiin kulttuuriperintökäsitteen poliittisuuden ja yhteyden hallintaan sekä vallankäyttöön.¹⁵ Enqvistin sanoin: “Kun APD suosii ja korostaa esteettisiä ja tieteellisiä arvoja, monumentaalisuutta ja asiantuntijuutta, se jättää samalla huomiotta perinnön vaihtoehtoiset tulkinnat ja merkitykset sekä menneisyyden synkät tai ristiriitaiset piirteet.”¹⁶ Enqvist käyttääkin käsitettä demokratisoitu perintödiskurssi korostaakseen erilaisten tulkintojen tärkeyttä sekä keskustelevaa, osallistavaa ja yhteisöllistä näkökulmaa perintöön. Perinnöllistymisprosessiin liittyykin keskeisesti ihmisten omaehtoinen osallistuminen ja merkitysten sekä vuorovaikutustapojen löytäminen. Toisaalta siihen voi liittyä myös ulkoapäin tulevaa osallistamista, jossa ihmisille tarjotaan valmiita toimintamuotoja osallistumisen tavoiksi.

Perinnöllistymisessä kulttuuriperintö ei synnykään viranomaispäätöksestä vaan toiminnan kautta. Mikään kohde ei ole valmiiksi perintöä, vaan muovautuu sellaiseksi inhimillisen toiminnan ja erilaisen toimijuuden kautta prosessina, joka pitää sisällään sekä ihmisten välisen vuorovaikutuksen että ihmisten ja kohteen välisen vuorovaikutuksen.¹⁷ Näin ollen “[p]erintö on kulttuurisesti määrittynyttä, eikä universaalisti tunnistettavissa oleva aineellisten objektien sisäsyntyinen ominaisuus.”¹⁸

¹⁰ Vrt. Holtorf 2013.

¹¹ Immonen 2012, 157

¹² Kopytoff 1986.

¹³ Kymäläinen 2006, 203–207; Äikäs 2011, 46; Sillanpää 2017, 71.

¹⁴ Smith 2006, Smith 2012.

¹⁵ Enqvist 2016, ks. myös Davison 2008, 36–37.

¹⁶ Enqvist 2016, 53.

¹⁷ Harvey 2001, 327; Waterton & Smith 2009, Holtorf & Fairclough 2013, 198; Enqvist 2016, 53.

¹⁸ Enqvist 2016, 167 viitaten Waterton & Smith 2009; Harrison 2010, 26.

Materiaalit ja menetelmät

Varjakan alueella ei tehty arkeologista tutkimusta ennen vuotta 2018, jolloin käynnistimme kenttätyöt osana teollisuusarkeologiaan liittyvää tutkimustamme.¹⁹ Kenttätyöt ovat koostuneet koekaiivauksista, rakennusten pohjien ja kasvillisuuden kartoituksesta sekä antropologiasta muistitiedon keruusta.

Vuonna 2018 mantereen puolella, vanhassa osoitteessa Finninkatu 102 olevan talon jäännöksellä tehtiin pienimuotoiset koekaiivaukset, joissa avattiin koekuopat talon terassin sekä kahden ulkorakennuksen taakse. Löydöt olivat niukkoja. Kohteella otettiin myös maanäytteitä makrofossiilitutkimusta varten asuinrakennuksen portaiden alta ja talusrakennuksen seinän vierestä. Vuonna 2019 tutkimuksia jatkettiin osana Oulun yliopiston kulttuuriantropologian ja arkeologian kandinharjoittelua.²⁰ Tuolloin mantereen puolen talon jäännökset ja niiden ympäristö kartoitettiin rakenteiden sekä myös ihmisen toimintaan mahdollisesti liittyvän kasvillisuuden osalta. Kandinharjoittelu sai jatkoa toukokuussa 2021, jolloin avattiin kuuden neliömetrin kokoinen koeoja historiallisessa osoitteessa Kukonkatu 72 sijainneen talon portaikon eteen.²¹ Kaivaukset toteutettiin koululaiskaiivauksina ja niiden tarkoituksena oli tarjota paikallisen Salonpään koulun oppilaille mahdollisuus tutustua arkeologiaan ja paikallishistoriaan. Löydöt olivat tyyppisiä 1900-luvun alun asuinpaikalle; ne koostuivat pääosin rautanuloista, lasinpaloista ja tiilenkappaleista. Myös maanäytteitä otettiin makrofossiilitutkimusta varten. Kandinharjoittelut toteutettiin yhteistyönä taideyhdistys TaikaBoxin kanssa tulevaa AR (augmented reality) -sovellusta varten.²²

Tämän artikkelin osalta arkeologisten kaivausten merkitys on ennen kaikkea niiden hyödyntäminen paikallishistorian elävöittämisessä lapsille.²³ Koululaiskaiivauksiin kuului myös tarinatuokio, jonka aikana paikallinen vanhempi informantti kertoi lapsille omia muistojaan alueen historiasta. Vuosina 2019 ja 2021 kandinharjoitteluihin kuului lisäksi teema-haastatteluita, joiden avulla kerättiin tietoa paikallisten muistoista saha-alueeseen liittyen. Molempina vuosina haastatteluita toteutettiin kymmenen. Vuonna 2021 osa oli täydentäviä haastatteluita vuoden 2019 informanttien kanssa. Tässä artikkelissa olemme hyödyntäneet ainoastaan vuoden 2019 haastatteluita, sillä tuoremmat haastattelut ovat vielä litteroimatta. Haastatteluaineisto teemoiteltiin nostamalla esiin aiheita, jotka linkittyvät Varjakan perinnöllistymiseen. Vuoden 2019 haastateltavista kuusi oli miehiä ja neljä naisia. Kaikki ikänsä ilmoittaneet olivat syntyneet 1930-luvulla, ja muutkin haastateltavat olivat syntyneet vasta sahan toiminnan lakattua, joten sahan aikaan liittyvät tarinat olivat usein sukulaisilta tai naapureilta kuultuja. Osalla haastatelluista muistellut asiat liittyivät heidän lapsuuteensa eli useamman kymmenen vuoden taakse haastatteluhetkestä. Onkin syytä muistaa, että muistitieto koostuu kerrontahetkessä tuotetuista menneisyyttä koskevista muistoista ja tulkinnosta. Ihmiset perustelevat ja tulkitsevat menneisyyden tapahtumia kerrontahetken näkökulmasta.²⁴

Arkeologisten kenttätöiden osana toteutettiin myös mantereella sijaitsevien talojen jäännösten kartoitus sekä kasvillisuuskartoitus. Talojen jäännökset mitattiin R8-tarkkuus-GPS:ä

¹⁹ Äikäs et al. 2016; Äikäs & Rapakko valmisteilla.

²⁰ Äikäs & Ikonen 2020.

²¹ Talojen numeroinnista Kuokkanen 2019.

²² "Taikabox", <https://taikabox.com/>, 31.8.2021.

²³ Äikäs & Ikonen 2020, ks. myös Autere et al. 2018.

²⁴ Sillanpää 2017, 75.

sekä takymetriä käyttäen. Kasvillisuuskartoituksen ja makrofossiilitutkimusten tarkoitus oli löytää merkkejä menneisyyden puutarhakasveista maan alta kuin nykypäivän kasvillisuutta maan pinnalta. Maanäytteet otettiin kaivausten aikana tutkituista kerrostumista. Kasvien kartoitus perustui useiden jo tehtyjen kartoitusten pohjalle. Näissä jo havaitut vanhat kulttuurikasvilöydöt pyrittiin paikallistamaan. Aikaisemmin tehdyissä kasvi-inventoinneissa ja -selvityksissä on huomioitu niin suojeltavaa luonnonkasvillisuutta²⁵ kuin kulttuurikasvillisuuttakin²⁶. Koska meillä keskeisenä tutkittavana yksikkönä oli tontti, kartoitus poikkesi aikaisemmista inventoinneista, joissa kohteena on ollut koko Varjakan niemi, saari ja Akionlahti alueinen. Pyrkimyksenä ei ollut kattava, biologinen kasvi-inventointi, vaan arkeologian kannalta kiinnostavien ilmiöiden havainnointi alan vakiintuneita menetelmiä (mm. kaivausalueilta otetut maanäytteet) käyttäen. Kartoitusta tehtiin useampana kesänä kunakin kolme kertaa. Kasvillisuuskartoituksessa selvitimme mahdollisesti ihmisen toimintaan liittyvää kasvillisuutta Varjakan mantereen talojen jäännösten ympärillä. Tuolloin talojen jäännösten ympäristö oli metsittyä ja mäntyjä sekä erilaista pensaikkoja kasvoi myös rakenteiden sisällä.

Muistitietoaineistoon kuuluu haastatteluaineiston lisäksi Lines Myllyjojan muistelmateos *Kun sahan pilli piipäsi* vuodelta 1990. Teoksessaan hän kuvaa lapsuuttaan Varjakassa. Lisäksi Pentti Joutsenon haastattelussa vuoden 1992 *Oulunsalo*-lehdessä haastateltava muistelee II maailmansodan aikaan Varjakassa sijainnutta vankileiriä. Suhteessa elämään Varjakassa ja sen tapahtumiin sekä Joutsenon haastattelu että Myllyjojan muistelmat ovat ensikäden tietoa ilmiöstä, sillä molemmat kirjoittajat ovat asuneet ja eläneet Varjakassa.

Artikkelissa on tutkittu myös kolmentyyppistä lehtiaineistoa, joista tärkeimpänä *Hakkeita* vuosilta 1950–1985. 1950–1970-luvulla se ilmestyi nimellä *Hakkeita, Oulu osakeyhtiön perhelehti* ja 1980-luvulla nimellä *Hakkeita, Oulu Oy Henkilöstölehti*. *Hakkeiden* ohella on perhdytty kahteen numeroon Suomen arkkitehtiliiton julkaisemaa ammattilehti *Arkkitehtia* sekä 23.10.1919 ilmestyneeseen sanomalehti *Kalevaan*, joista tarkistettiin Varjakkaan liittyviä uutisia. Lehtiaineistosta osa on aikalaiskirjoituksia, osa 1950–1970-luvulla kirjoitettuja tarinoita ja kertomuksia, joissa jälkipolvet ovat muistelleet Varjakan sahaa, sen menneisyyttä, asuinyhdyskuntaa ja tapahtumia.

Varjakka: menneisyyttä ja tulevaisuuden unelmia

Varjakan saha oli osa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa Ouluun ja sen lähialueille perustettua sahateollisuuskokonaisuutta. Oulunsalon Varjakassa, joka sijaitsee noin 20 km Oulusta lounaaseen, toimi 1900-luvun alussa höyrysaha, jolla työskenteli parhaimmillaan noin 700 henkilöä (Kuva 2). Ennen sahaa Varjakassa toimi Franzénin suvun omistama purjelaivatelakka. Varjakka Trävaruaktiebolaget aloitti sahan rakennustyöt vuonna 1898, ja toiminta alkoi vuonna 1900.

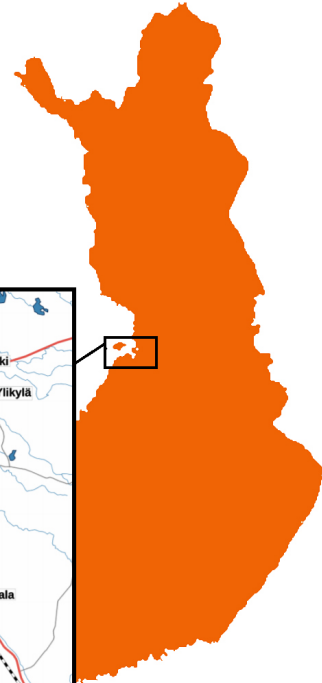
Vuodesta 1912 eteenpäin sahan omisti Ab Uleå Oy, jonka omistuksessa olivat lisäksi Oulussa sijainneet Toppilan, Pateniemen ja Korkeasaaren sahat. Varjakan saha-alueen muodostivat saarella sijainneet pääkonttori, työntekijöiden asunnot, ruokala, kaksi kauppaa ja paloasema sekä sahan tuotantorakennukset ja infrastruktuuri. Lisäksi saha-alueeseen kuuluivat Pyydyskarin konepaja ja telakka sekä mantereen puolella sijainneet rakennukset.²⁷

²⁵ Esim. Kurttila 1993; Siira 1993; Ylitulkila 2000; Rämä 2004.

²⁶ Esim. Kemiläinen et al. 1988; Simi 2003.

²⁷ Kalaoja 1950; Myllyjoja 1990; Hirviniemi 1995; Kantonen 1996, 150–152; Stenius 2009; Niemelä 2013.

Varjakan ja Pateniemen sahat
Sisältää Maanmittauslaitoksen Selkokarttasarjan 9/2020 aineistoa.

Kuva 2. Varjakan ja Pateniemen sijainti. Kartta: T. Ikonen, 2021.

Varjakansaarella syttyi lokakuussa 1919 tuhoisa tulipalo, jossa paloivat lähes kaikki saaren rakennukset: pääkonttori, pirtti, työväen keittiö, ruokala, suuret lautatarhat sekä asuinrakennuksia. Jäljelle jäivät ainoastaan osa asuinrakennuksista sekä itse sahalaitos. Vakuutusrahat käytettiin sahan perusteelliseen uusimiseen; tuhoutuneiden rakennusten tilalle rakennettiin sekä niiden korvaajia että kokonaan uusia rakennuksia. Saha myös laajennettiin, niin että uusittu saha oli yksi Pohjoismaiden suurimpia. Myös mantereen puolelle rakennettiin; 1920-luvun alussa työläiset saivat asuttavakseen 12 paritaloa silloiselle Kukonkadulle ja kuusi neljän perheen taloa Finninkadulle. Sahan toiminta oli laajimmillaan juuri 1920-luvulla, jolloin 45% Oulunsalon ammatissa toimineista työskenteli siellä.²⁸

Sahan toiminta päättyi äkillisesti voimansirtoakselin katkeamiseen heinäkuussa 1929. Akselin katkeaminen aiheutti aluksi töiden keskeytyksen mutta oli lopulta ensisysäys tuotannon päättymiselle kokonaan.²⁹ Saaren sahalaitos purettiin vuoteen 1938 mennessä. Samoin mantereelle Kukonkadulle ja Finninkadulle 1920-luvun alussa rakennetut työläisten asunnot purettiin 1930-luvulla. Saaren rakennuskanta jäi kuitenkin suurelta osalta niille sijoilleen. Viimeiset vakinaiset asukkaat lähtivät vuonna 1950. Tämän jälkeen asunnot olivat lomakäytössä. Eräs haastateltava muistelee, kuinka saarella käytiin etenkin juhannuksen viettössä ja

²⁸ Kaleva 1919; Kalajoki 1958; Hiltunen 1987, 285–286; Hirviniemi 1995, 25–26.

²⁹ Hiltunen 1987, 288; Hirviniemi 1995, 43–45.

hiihrettiin talvisin makkaranpaistoon.³⁰ Varjakansaaren asunnot toimivat Oulu-yhtiön työntekijöiden kesäasuntoina vuoteen 1987, jolloin Oulunsalon kunta osti alueen, minkä jälkeen kunta vuokrasi rakennuksia esimerkiksi taiteilijoille. Saaren rakennukset ovat edelleen paikallaan, samoin kuin Varjakan kartano mantereella. Niiden kunnostamisen ensimmäinen vaihe toteutettiin 1990-luvun lopulla.³¹ Saaren rakennusten vuokraaminen ja käyttö hiipui vähitellen, ja viime vuosikymmeninä rakennusten käyttö on ollut vähäistä ennen kyläyhdistyksen ja taideyhdistys TaikaBoxin aktivoitumista vuonna 2010.

Nykyään Varjakan sahayhdyskunnassa osa rakennuksista on luokiteltu valtakunnallisesti ja osa maakunnan tasolla arvokkaaksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi. Sahayhdyskunta on listattu vuonna 1993 Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittäviin kohteisiin ja vahvistettu 2006 valtakunnallisesti merkittäväksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi.³²

Varjakan kehittämiseksi kulttuuriympäristökohteena on ollut vireillä erilaisia hankkeita, joita yhdistää ajatus kulttuuriperinnön ja matkailun sekä alueen elinvoimaisuuden nivoutumisesta toisiinsa. Vuosina 2008–2010 alueelle laadittiin Varjakka 2020 -kehittämishankkeessa sekä yleissuunnitelma³³ että liiketoimintasuunnitelma ja koottiin yhteistyöverkosto alueen kehittämistä varten. Hankkeen tavoitteena oli pelastaa kansallisesti arvokas kulttuuriympäristö peruskorjaamalla sahan rakennukset ja toteuttaa alueen uusiokäyttö ekologisesti kestävästi. Pitkän aikavälin visiona oli, että Varjakasta kehittyä historiaan, kulttuuriin, luontoon ja mereen perustuva elämispalvelukeskus. Kehittäminen suunniteltiin tapahtuvan kuuden toisiaan tukevan teeman (vetovoimaisista majoitusvaihtoehdoista palveluyrittäjyyden tiloihin) ja kahdeksan arvon (ekologisuudesta esteettisyyteen) avulla. Vision 2020 mukaan Varjakka olisi ollut vuonna 2015 Oulun seudun tärkein lähimatkailukohde, vuonna 2025 se tulisi olemaan kansallinen kohde ja vuonna 2035 kansainvälinen kohde ja pohjoisen Suomen ylpeydenaihe.³⁴ Visiossa heti ensimmäinen kohta jäi saavuttamatta, mutta vision toteuttamista varten Pohjois-Pohjanmaan ELY-keskus myönsi “saaren *valtakunnallisesti arvokkaan kulttuuriympäristön* peruskorjausten suunnitteluun ja aloittamiseen EU -rahoitusta vuosille 2012–2014” (kirjoittajien kursivointi).³⁵ Kun Oulunsalon kunta yhdistyi Oulun kaupunkiin 1.1.2013, sahan rakennukset siirtyivät Oulun kaupungin omistukseen, ja kaupunki teetti saaren rakennuksista viidelle julkisivun ja terrassin peruskorjauksen vuosina 2014–2015.³⁶

Vuonna 2012 hyväksytyssä Varjakan alueen osayleiskaavassa pyrittiin mahdollistamaan “Varjakan *valtakunnallisesti arvokkaan kulttuuriympäristön* peruskorjaukset, matkailun kehittämisen ja uudisrakentamisen sekä alueen arvon mukaisen käytön” niin, että “Varjakan saarella alueet, joilla on olemassa olevaa rakennuskantaa, on osoitettu rakennussuojelualueiksi. Rakennusten käyttötarkoitusta ei rajoiteta muutoin kuin että käyttötarkoituksen tulee edistää alueen rakennustaiteellisten, *kulttuurihistoriallisten tai ympäristöllisten arvojen säilymistä*. Alueelle ei saa sijoittaa ympäristöhaittoja aiheuttavia toimintoja.”³⁷

³⁰ Informantti 11, 2019.

³¹ Myllyoja 1990; Hirviniemi 1995; Kantonen 1996, 150–152; Stenius 2009; Niemelä 2013; Saine 2013, 181.

³² Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittävät kohteet 1993; “Pohjois-Pohjanmaan rakennettu kulttuuriympäristö 2015”, pohjois-pohjanmaa.fi 30.8.2021.

³³ “Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020”, www.ouka.fi, 30.8.2021.

³⁴ “Varjakka”, https://www.ouka.fi 30.8.2021.

³⁵ “Varjakan saaren valtakunnallisesti arvokkaiden rakennusten korjaamiseen EU-rahoitusta”, www.ouka.fi/oukautiset/, 2.8.2012.

³⁶ “Varjakan saaren rakennusten yhteenveto”, www.ouka.fi/documents, 2016.

³⁷ Kirjoittajien kursivoinnit. “Varjakan osayleiskaava”, www.ouka.fi, 30.8.2021.

Vuonna 2019 Oulun kaupunki on julkaissut verkkosivuillaan ennakkomarkkinointi-ilmoituksen sahan rakennuksista, jotka tulevat myyntiin vuoden 2020 aikana. Artikkelin kirjoittamisen aikaan maaliskuussa 2021 myynnissä oli mantereella sijaitseva Varjakan kartano. Saaren rakennuksia luvataan tulevan myyntiin 13 kappaletta ”ehkä ennen kesää”.³⁸

Varjakan kehittämistyössä keskeiseksi tuntuu nousevan matkailun lisääminen sekä talojen kunnostus ja uudisrakentaminen, jotka mahdollistaisivat alueen lisääntyneen asuinkäytön. Kulttuuriympäristöarvot nostetaan esille, mutta niitä ei tarkastella laaja-alaisesti.

Varjakka kotina

Sahan toiminnan aikaan suurin osa sahan työntekijöistä asui mantereella; valtaosalla koti oli itse rakennettu ”lankunpäämökki”. Nämä omat, mutta pienet ja vaatimattomat talot oli rakennettu sahalta halvalla ostetuista lankunpäistä. Mökissä oli tavallisesti kaksi huonetta, pirtti ja kamari, sekä lisäksi porstua. Osalla oli vain pirtti. Oman perheen lisäksi mökissä saattoi asua alivuokralaisia. Sisustus oli usein huonekaluista lähtien itse valmistettua ja tapettina käytettiin sanomalehtiä.³⁹

Osa sahan työntekijöistä asui Ab Uleå Oy:n työntekijöilleen 1920-luvun alussa Varjakkaan rakentamissa ja yhtiön myös omistamissa rakennuksissa, joita oli sekä mantereella että saarella. Parhaimmillaan yhtiö tarjosi asunnon 180 työntekijälle perheineen.⁴⁰ Tavoitteena työläisten asuntojen suunnittelussa oli, että ne vastaisivat inhimillisiä tarpeita. Työväen asunnon perustyyppi piti sisällään pohjakerroksen tuvan ja kamarin sekä vintillä sijainneet ullakon ja yhden huoneen.⁴¹ Ajan ihanteisiin kuului, että taloissa tuli olla oma kuisti, kellari, halkovaja ja käymälä. Aasukkaille tuli myös taata mahdollisuus omaan puutarhaan.⁴²

Varjakkaan 1920-luvun alussa rakennetut talot tehtiin näiden suunnitelmien mukaan. Mantereelle työläisten asuttaviksi vuosina 1921–1923 valmistuneet Kukonkadun puoli-toistakerroksiset talot oli tarkoitettu kahdelle, Finninkadun kaksikerroksiset talot neljälle perheelle (Kuva 3).⁴³ Lankunpäämökkeihin verrattuna nämä talot olivat komeita hienoine yksityiskohtineen, sähkövaloineen ja Finninkadun talot mansardikattoineen. Lapsuutensa 1920-luvun Varjakassa viettänyt Iines Myllyoja kuvaa Finninkadun taloja seuraavasti:

*... taitekattoiset 4 perheen talot olivat lankunpäämökkeiläisten mielestä aivan upeita. Niissä oli pitsikoristeiset verannat rakennuksen kummassakin päässä ja yläkertojen komeat ikkunat olivat ennenäkemättömiä salonpääläisessä kyläkuivassa. Kaikki talot oli maalattu punaiseksi, vain nurkkalaudat, ovien ja ikkunoiden pielet sekä verannat olivat valkoiset.*⁴⁴

³⁸ ”Myytävät rakennukset”, www.ouka.fi, 7.7.2021.

³⁹ Hiltunen 1987, 285; Myllyoja 1990, 13–15.

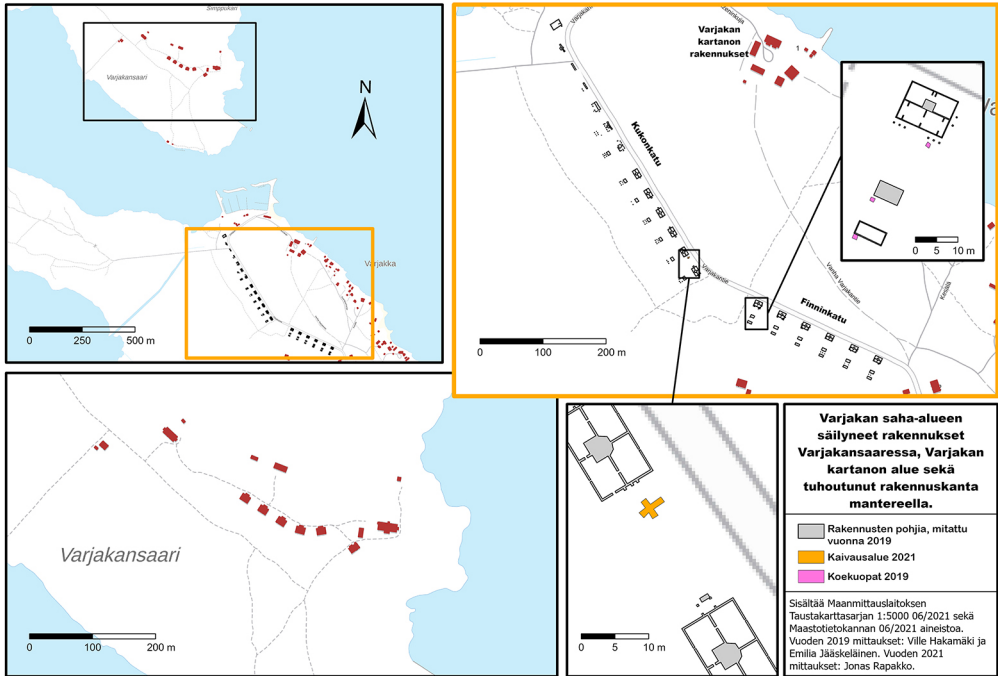
⁴⁰ Hiltunen 1987, 286.

⁴¹ Andersin 1921.

⁴² Andersin 1921; Meurman 1925.

⁴³ Kalajoki 1950, 18–19; Hiltunen 1987, 285.

⁴⁴ Myllyoja 1990, 15.

Kuva 3. Kartta Varjakansaaren ja mantereen taloista Kartta: T. Ikonen, 2021.

Vielä vuoden 2019 haastatteluissa näiden talojen hienous nostettiin esille, mutta myös lankunpäämökkejä muisteltiin:

Nämä työntekijät on tuoneet pari-kolme, tuota, lankunpätkeä repussa tullessaan ja, kuinka ollakkaan, keväällä niitä on jo niin paljon kasassa että ruvetaan tekkeen mökki. Siellä on niitä mökkejä vieläkin.⁴⁵

1920-luvun alussa mantereella sijainnut kartano talli- ja ulkohuonerakennuksineen muutettiin työntekijöiden asunnoiksi. Lisäksi asuntoja rakennettiin niin kutsuttuun parakkirakennukseen, joka sai jatkeekseen liiteri- ja ulkohuonerakennuksen. Pihan kaivoa käyttivät myös Kukonkadun asukkaat. Uimaranta, palloilu- ja urheilukenttä sijaitsivat rannassa.⁴⁶ Mantereen asukkaita varten rakennettiin Kukonkadun päähän suuri sauna (Kuva 3) ja sen yhteyteen leipomo.⁴⁷ Mantereella pääsi myös huvittelemaan esimerkiksi elokuvissa käyden tai työväenyhdistyksen toimintaan osallistuen. Mantereella sijaitsi lisäksi Oulunsalon ensimmäinen putka. Joka toinen viikko Varjakan nokalla järjestetyt tilimarkkinat olivat merkittävä tapahtuma yhteisölle. Oulusta myymään tulleiden kauppiaiden laajasta valikoimasta hankittiin niin syötävää, juotavaa, vaatteita kuin kaikenlaista lyhyttavaraakin.⁴⁸

⁴⁵ Informantti 2, 2019.

⁴⁶ Hakkeita 6/1958; Hirviniemi 1995, 37.

⁴⁷ Kalajoki 1950: 19, Hirviniemi 1995: 39.

⁴⁸ Myllyoja 1990, 55; Hirviniemi 1995, 41.

Kuva 4. Työntekijöiden asuntola on nykyään huonossa kunnossa, mutta houkuttaa tutkimusretkille sisätiloihin. Kuvat: T. Äikäs, 2015.

Saareen palon jälkeen rakennettu uusi asuinyhdyskunta koostui samassa pihapiirissä sijainneista johtajan asunnosta, konttorista ja usean perheen asuinrakennuksista sekä näistä kivenheiton päässä sijainneista kuuden paritalon rivistöstä, virkailijoiden asuinrakennuksesta ja sahapäällikön talosta. Hivenen kauempana näistä sijaitsi poikamiesten asuttama asuttoparakki (Kuva 4). Kokonaisuuteen kuului liuta ulko- ja talusrakennuksia; yhteisessä käytössä olleet sauna, talli ja huussit, kuin myös pyykki-, mankeli- ja leivintuvat.⁴⁹ Yhdyskunnassa asuneiden ihmisten koti saattoi siis olla hulpea talo, mutta samaan aikaan osa työläisistä asui parakissa. Millainen koti oli, riippui asemasta. Osa toiminnoista, joille on nykyään tila jokaisessa asunnossa, hoidettiin yhteisissä tiloissa. Tuolloin koti oli siis mitä todennäköisimmin koko yhdyskunta, ei ainoastaan oma asuinrakennus.

Tehtaan lopetettua toimintansa mantereen taloja purettiin 1930-luvulla. Osa niistä jatkoi kuitenkin elämäänsä Pateniemessä. Talojen siirrosta Varjakasta Pateniemeen sekä siitä, mitkä taloista ovat siirrettyjä ja mihin osaan Pateniemeä, on vuosien varrella kirjoitettu useaan otteeseen. Tutkimuskirjallisuuden ja suullisten tiedonantojen perusteella Kukonkadulta siirrettiin yksi talo Koulukankaalle ja useita Honkalaan. Finninkadun taloja siirrettiin yksi talo Koulukankaalle ja yksi talo Honkalaan. Eniten keskustelua ja huhuja herättäneet talot, joiden alkuperää on arvailtu, sijaitsevat Porilassa. Huhuista huolimatta näitä taloja ei ole siirretty Varjakasta, vaan ne on rakennettu Pateniemen Porilassa alueen nimen tullessa Porista kotoisin olleista työmiehistä.⁵⁰ Sekaannusta talojen alkuperään liittyen on aiheuttanut se, että osa Porilan taloista on rakennettu Finninkadun talojen piirustuksilla.⁵¹ Ainakin osalle asukkaista osa siirrettyjen talojen viehätystä on niiden yhteydessä Varjakkaan.⁵² Vaikka yhteys alkuperäiseen sijaintipaikkaan on katkennut, yhdistyy talo kuitenkin historiansa kautta Varjakkaan. Myöskään autenttinen alkuperä Varjakassa ei välttämättä ole merkityksellinen, kuten Porilan talot osoittavat.

⁴⁹ Kalaoja 1950: 19, Hiltunen 1987: 285–286, Hirviniemi 1995: 29–31.

⁵⁰ Ervasti s.a.; ”Talot, saha ja asukkaat”, pateniemiaseura.wordpress.com, 9.3.2021; Hakkeita 1972/1; 1985/1; Juola 2019; Turunen 2019.

⁵¹ Hirviniemi 1995, 39.

⁵² Juola, suullinen tiedonanto, 2019.

Kuva 5. Talon virtuaalimalli Warjaka AR -sovelluksessa. Kuva: LudoCraft Oy / Tomi Thurlin.

Kesäkäytön lakattua Varjakansaaren talot pääsivät rapistumaan. Osa saaren taloista on kunnostettu kunnan aloitteesta 1990-luvulla alkaen, mutta toiset ovat hyvinkin huonossa kunnossa.⁵³ Saarella ei ollut säännöllistä toimintaa ja satunnaisten kävijöidenkin oli hankala päästä sinne.

Vuonna 2010 perustettu TaikaBox ry on aktivoitunut toimintaa saarella yhdessä Ervastian kyläyhdistyksen kanssa. TaikaBoxin taustalla ovat koreografi ja tanssija Tanja Råman sekä digitaalitaiteilija ja suunnittelija John Collingswood. Heidän toimintansa pohjaa pitkälti esittävään taiteeseen ja osallistamiseen. He ovat järjestäneet saarella talkoopäiviä, joiden aikana ihmisiä on kutsuttu raivaamaan alati metsittyvää saarta. Saarella on järjestetty myös taideretrittejä, joista viimeisin oli kesällä 2021.

Mantereen puolella, Varjakantien varrella seisovat talonpohjat ovat pitkään olleet vähäisemmällä huomiolla. Puiden alle ja varjoon jääneet perustukset eivät kenties ole yhtä helposti hahmotettavissa kuin saaren säilyneet rakennukset. Tien varrella olleessa infotaulussakin kerrottiin ainoastaan paikalla kasvavan vanhan petäjän historiasta. Tehdessämme kenttätöitä paikalla vuonna 2019 paikalliset osoittivat kuitenkin kiinnostusta talonpohjiin. Meiltä kysyttiin, onko paikalle suunnitteilla kajoavia toimenpiteitä ja kerrottiin ulkorakennusten käytöstä perunakellareina.

Talojen jäännökset ovat saaneet viime vuosina uudenlaisen elämän, kun TaikaBox, Ervastian kyläyhdistys ja Kulttuuritalo Valve ovat pyrkineet niiden käytön kehittämiseen. TaikaBox ja oululainen pelifirma Ludocraft ovat kehittäneet Warjaka AR-sovelluksen, jolla kävijä pääsee näkemään talot sellaisina kuin ne olivat käyttöaikanaan. Kännykkäsovelluksella talo ilmestyy perustuksen päälle, kun kännykän suuntaa kohteella perustukseen (Kuva 5). Artikkelin kirjoittajat ovat olleet mukana hankkeessa hankkimalla sovellusta varten tietoa arkistosta ja kartoittamalla aluetta.

Historiallista kerroksellisuutta kohteella tuovat esiin myös uudet tienviitat, joihin on merkitty talojen osoitetiedot niiden käyttöajan mukaan, jolloin talojen ohi kulkeva tie oli nimeltään Kukonkatu ja Finninkatu. Nimikyltit antavat immateriaaliselle perinnölle aineellisen muodon. Raunioiden näkyvyyttä on lisännyt myös kaupungin vuonna 2019 toteuttama hakkuu tien varrella, joka on tuonut talojen jäännökset paremmin esiin.

Näiden erilaisten ohjattujen osallistumisen tapojen lisäksi ihmiset ovat olleet vuoro-vaikutuksessa talojen jäännösten kanssa myös yksilöllisemmällä tasolla, eivätkä kaikki toiminnan muodot ole sovitettavissa perinteiseen ajatusmalliin kulttuuriperinnön suojelusta ja säilyttämisestä. Kenttätöiden aikana huomasimme jonkun kaivelleen maata keskeisimmän

⁵³ "Varjakan saaren rakennusten yhteenveto", www.ouka.fi/documents, 2016.

talon jäännöksen takana ja maassa oli vielä pystyssä hajonnut lapio mahdollisesti metallinetsinnän jäljiltä. Osaan taloista oli piirrettyjä graffiteja ja nykykäyttöön viittaavaan materiaaliiseen kulttuuriin kuuluivatkin paikalta löytyneet maalipullot sekä muun muassa nuuskarasiat. Lisäksi kohteita kartoitettaessa alueelta löytyi geokätkö.

Varjakka kasvien kertomana

Myös kasvillisuus kertoo sekä alueen historiasta että sen nykykäytöstä. Kasvillisuuskartoituksessa ja makrofossiilitutkimuksissa pystyttiin havainnoimaan alueen luontaista kasvillisuutta ja joitakin hyötykasveja, kuten herukkapensaita (*Ribes*), metsämansikoita (*Fragaria vesca*), vadelmapensaita (*Rubus idaeus*) ja joitakin lehtokasveina pidettäviä pohjoisen puutarhakasveja. Siellä täällä nokkosryhmittymät (*Urtica dioica*) paljastivat ravinteikkaat tunkionpohjat. Suomalaisen perinnepuutarhan kasvit ovat näin pohjoisessa, kuten Oulun alueella, usein luontaisesti lehtokasveja ja siten vaikea määrittellä, onko kyseessä tarkoituksella pihapiiriin siirretty kasvi. Osa makrofossiileista oli hyönteisiä, jotka puolestaan viittasivat tiettyihin kasveihin ja maaperän laatuun tai maisemaan.

Tontin maanäytteistä löytyi myös muita ihmisten ympäristössä viihtyviä kasveja. Vadelma (*Rubus idaeus*), jauhosavikka (*Chenopodium album*) ja kataja (*Juniperus communis*) liitetään usein ihmisen muokkaamaan ympäristöön. Lierot (*Lumbricidae*) ja löydetty korvakärsäkkäät (*Otiobryncus*) sekä hernekärsäkkäät (*Sitona*) viittaavat ravinteikkaaseen maahan ja kasvimaakasveihin, kuten herneeseen. Pikkukorvakärsäkäs (*Otiobryncus ovatus*) liitetään yleensä mansikkaan ja kasvimaihin, mutta sen ravintokasveja ovat mansikan lisäksi villivadelma, hanhikit (*Potentilla*) ja mesimarja (*Rubus arcticus*).⁵⁴ Aukeilla paikoilla vadelma oli päässyt valloilleen. Ahomansikkaa kasvaa runsaasti kaikkien tonttien alueella. Se kasvaa alueella luonnostaan, mutta on varmasti kuulunut tärkeisiin hyötykasveihin, kuten marjat yleensäkin. Varjakkalaiset kävivät Oulun torilla myymässä marjaa tuoden näin osansa talouksien tienesteihin.⁵⁵

Marjoista viinimarjat toistuvat myös parissa haastattelussa, joissa haastateltavat muistelevat lapsuuttaan:

Ja tuota sitten kun tuli viinimarjakausi niin minä sitten poimin muutama ämpäriä meil-le, rakennettiin sitten myöhemmin semmoinen sementti maakellari. Minä siellä jäädytin sitten nämä ja tuota menin sitten kierroksen. Ajelin polkupyörällä siellä ja kysyin, että kiinnostaisko niitä mahtavat jäädytetyt, perkatut viinimarjat.⁵⁶

Marjastus liitetään erityisesti Varjakansaareen, mutta toisaalta yksi informantti toteaa, että viinimarjat liittyvät nimenomaan kesäasuntokäyttöön ja aiemmin oli vain vadelmia.

Kasvimaat kuuluivat talojen pihoihin, kuten eräs informantti muistelee:

Joo siinä pihapuoella oli niillä semmoinen pieni [kasvimaat]. Ite kukin teki sen kokoisen, mitä siihen parhaakseen näki, mutta kyllä niissä käytännössä joka ikisessä pihassa oli

⁵⁴ Väre 2005, Buckland & Buckland 2006.

⁵⁵ Myllyoja 1990, 43.

⁵⁶ Informantti 5, 2019.

silloin vielä 50-luvulla jäänteitä. Nebän oli jo silloin jo kivijalkoja mutta, jäänteitä niistä kasvimaista ja sitten niillä oli sitten ne betoniset perunakellarit, mitkä vieläkin seisoo autiona siellä pihossa. Että siellä on kasvatettu perunat ja omasta maasta porkkanat ja muut mitä sitten ite kukin on halunnut ja säilötyt sitten siellä betonikellarissa maan alla.⁵⁷

Varsinaiset piha- tai puutarhakasvit ovat perinteisesti olleet lehdon kasveja, kuten lehtosinilatva (*Polemonium caeruleum*), lehtoakileija (*Aquilegia vulgaris*) ja lehtovirmajuuri (*Valeriana sambucifolia*). Näitä kasvaa Varjakan niemellä ja saarella. Tienmutkassa, lähempänä satamaa, kasvaa ukonhattua. Tarhaukonhattu (*Aconitum x stoerckianum*) on ollut perinteinen perenna puutarhoissamme. Lisäksi lähempänä kartanoa havaittiin poimulehtä (*Alchemilla spp.*).

Rantaa on aikoinaan laidunnettu ja niitetty. Ihmisen vaikutus kasvillisuuteen ja maisemaan ei enää näy niin selvästi ja Varjakan alue onkin tärkeä lenkkeily- ja retkeilykohde erityisesti luontaisen kasvillisuuden ansiosta. Saaren umpeenkasvaneilla piha-alueilla kasvaa lehtikuusia, kuusia, petäjiä, haapoja, poppeleita ja koivuja. Osa kasvillisuudesta saattaa olla toki modernimpaa kuin sahan toiminnan aikaista. Lehtikuuset ovat alueellamme alun perin istutettuja ja kertovatkin puustomaisen tai koristeellisen puutarhan pidosta. Ne eivät ole työläisten pihaan perinteisesti kuuluvia puita, eikä niitä olekaan mantereen tonteilla. Varjakan alueen kasvillisuudesta näkeekin kaksi erillistä perinnettä: pihojen perillä ja yhteisillä alueilla kasvatetut hyötykasvit sekä lehtokasvit ja toisaalta tehtaan hierarkiassa työläisiä korkeammalla olevien puutarhaansa istuttamat kasvit, joista näistä jäljellä ovat enää puut; poppelit ja lehtikuuset. Varjakansaaren pihapuutarhoissa on varmasti kasvanut jalostetumpiakin kasveja, jotka ovat jääneet luontaisen kasvillisuuden alle.

Kasvillisuus on nostettu esille myös, kun paikallisia on osallistettu mantereen talojen jäännösten käyttöön luomalla Warjakka Puutarha (Kuva 6). Tämä on Ervastinkylän kyläyhdistyksen ja Oulun osallistuvan budjetoinnin vuonna 2019 toteuttama hanke, jossa talojen jäännöksiin tuotiin istutuslavoja ja multaa, ja ihmisille annettiin mahdollisuus vuokrata oma istutuslava, josta he huolehtivat kesän ajan. Puutarhatoiminta on jatkunut myös muina vuosina. Arkeologeina toivoimme istutuslavojen käyttöä, jotta kohteen maaperään ei kajottaisi, minkä lisäksi puutarhan ohjeistuksessa neuvottiin ihmisiä toimimaan niin, etteivät talojen jäännökset vaurioituisi. Otimme siis kohteella asiantuntijan roolin ja kerroimme, mitä saa ja ei saa tehdä.⁵⁸

Makrofossiilitutkimuksella ja kasvi-inventoinnilla on saatu lisättyä hieman uutta tietoa alueen käyttökasveista ja tätä tietoa on hyödynnetty puutarhaprojektissa. Perinteiset puutarhakasvit on huomioitu ja löytyvät, jos eivät kaikki viljeltyinä, ainakin kuvina kylteistä. Alueen luonnosta ja kulttuurihistoriasta on informoitu kyltein myös aiemmin. Vuonna 2021 Warjakka Puutarhaan osallistui myös tutkimusryhmän jäsen kylvämällä Kukonkadulle perinteisiä kasvimaalajeja, kuten porkkanaa, sipuleja, herneitä, paikallista kempeläläistä raparperilajiketta ja krassia. Varjakan puutarhaprojekti peilaa sekä meneillään olevan puutarhaharrastuksen suosiota että myös uusien äänien ja näkökulmien nostamista esiin kulttuurintutkimuksessa.

Luonnonympäristö ja kulttuuriympäristö nivoutuvat Varjakassa yhteen, kun ihminen on muokannut kasvillisuutta mutta muistoihin ovat jääneet myös luonnonkasvien hyödyntämiseen liittyvät hetket ja retket. Varjakassa luonto on saanut moninaisia merkityksiä, kun sitä on raivattu talkoovoimin taloja peittämästä; käytetty ympäristötaiteessa ja muokattu is-

⁵⁷ Informantti 1, 2019.

⁵⁸ Vrt. Enqvist 2016.

Kuva 6. Talojen pohjiin istutuslavoille tehtyjä puutarhaistutuksia sekä vanhasta tiennimestä kertova kyltti. Kuva: T. Äikäs, 2020.

tuttamalla uutta kasvillisuutta Warjakka Puutarhaan. Luonnon merkitys nousee esiin myös haastatteluissa:

Se [Varjakansaari] on semmoinen paikka, että en määhän tiedä että sehän voi olla, että kun sillä on niin paljon värkätyä vuosikymmenien mittaan niin on semmoinen tietynlainen halu aina lähteä sinne ja mukava sinne on lähteä kesällä onkireissulle tai vaikka niitä mesimarjoja poimiin sinne saareen ja rannikolle.⁵⁹

Luonto ja ihmisen toiminnan materiaaliset jäännökset nivoutuvat myös muisteluissa yhteen, kuten osoittavat seuraavat lainaukset:

Varjakansaari oli suurelta osin peittyneet rutikuivista rimoista sahan jäännöksinä. Rimakkeojen välissä kasvoi saarelaisten ihastukseksi paljon vatukoita.

No mulla ei oikeestaan siitä kivijalkarivistä oo paljon muuta kokemusta kuin sen verran, että silloin kun me täällä kesiä -50-luvulla asuttiin tuon mummun [...] kanssa niin se oli ainut paikka mistä löyty onkimatoja.⁶⁰

⁵⁹ Informantti 11, 2019.

⁶⁰ Informantti 1, 2019.

Varjakka kauhujen kantajana

Varjakan saha-alueen menneisyyteen liittyy niin sahan toiminnan aikaan kuin myös sen jälkeenkäin työn ja asumisen lisäksi myös synkempiä historian sävyjä. Sahan kohtalokkain onnettomuus sattui sen ensimmäisellä vuosikymmenellä 18.10.1907, jolloin 20 naista ja tyttöä hukkuu alle kilometrin päässä rannasta.⁶¹ Onnettomuus tapahtui parkkilaiva Haugesundin lastaamisen yhteydessä, kun lastaajia rediltä takaisin satamaan kuljettanut purjevene kaatui. Koska suuret alukset eivät päässeet satamaan saakka, ne lastattiin redillä. Säästä johtuen purjevene oli määrä kuljettaa satamaan hinaaja Helmeen kiinnitettynä. Samaan aikaan purjeveneen kanssa Helmen hinauksessa oli myös kaksi tyhjää proomua. Onnettomuuden tapahtumat ovat epäselvät ja kuvaus niiden kulusta vaihtelee, mutta yhteistä kuvauksille on tieto, että kuljetuksen aikana proomun hinausköysi tarttui purjeveneen mastoihin kaataen veneen. Veneen kaatuessa kaikki sen kyydissä olleet tippuivat kylmään veteen. Samalla takaa tulleet proomut vyöryivät vedessä olleiden päälle. Kaikki eivät osanneet uida, painavat hameet vetivät naisia syvyyskiin, ja kylmä vesi kangisti nopeasti. Myös pimeys haittasi pelastustöitä, ja lopulta ainoastaan muutama henkilö saatiin pelastetuksi. Onnettomuus oli paikkakunnalla valtava järkytys, sillä se kosketti useita perheitä. Tapahtumaa kärejillä käsiteltäessä päävastuullisten todettiin olleen juovuksissa. Helmen kapteeni tuomittiin 500 mk:n sakkoon ja purjeveneen omistaja kolmen kuukauden vankeuteen.⁶² Heti tapaturman jälkeen Mikko Hakko kirjoitti tapahtuneesta arkkiveisun, jossa lauletaan:

*Näin paatti aaltoin waipuu mi sekasorron saa, ja tuottaa hätähuodon, ken kertoo kaubuaan. Kyllä Helmi pelastusta heill' koittaa toimittaa, waan naikee wastustella on luonnon woimia.*⁶³

Toinen synkkä vaihe koettiin II maailmansodan aikana, jolloin vuosina 1941–1942 Varjakassa toimi sotavankileiri. Noin sata venäläistä sotavankia asui mantereen puolella Varjakan kartanolla ja työskenteli saarella esimerkiksi uppotukkeja keräten. Sota-aikana 11-vuotias Pentti Joutsenoja muistelee Oulunsalo-lehdessä vankileiriä seuraavasti:

*Ruoka ei mahtanut olle [sic] kehuttavaa ja vangit olivat huonossa kunnossa ja ainakin muutaman tiedettiin kuolleen. [...] Kerran kaksi vankia karkasi jääille puolipöckeröisinä ja me poikasaset saimme tehtäväksi hakea heidät takaisin. [...] Leirin sisälle ei meitä poikasasia tietenkään päästetty, mutta usein piikkilanka-aidan raosta sujautettiin vangeille leipää.*⁶⁴

Samanlaiset teemat liittyen toisaalta vankien kuolemiseen mutta myös heidän ruokkimiseensa nousivat esiin haastatteluissakin. Eräs haastateltava pohtii kuolleiden vankien hautapaikkojen sijaintia:

⁶¹ Joissakin teksteissä hukkuneiden määrä on vaihdellut hieman. Informantti 2 (2019) mainitsee eron johtuneen siitä, laskettiin viimeisillään raskaana ollut nainen yhdeksi vai kahdeksi ihmiseksi.

⁶² Hakkeita 1950/8; 1962/4; 1973/5; 1973/6; 1973/7; Hiltunen 1987, 292–293; Myllyoja 1990, 127; Stenius 2009.

⁶³ Hakko 1908.

⁶⁴ Oulunsalo 10.12.1992.

*Joo, se on vähän mystinen homma kun nehan on penkonnee iban Helsinkiä myöten noita sotahistorian nuita, niin siitä ei löy'y mitään tietoa. Ja tuota, siitä on monenlaisia huhuja sitte siitä hautabommasta että siel ois seittemän vankia hauattukin ja ne paikatkin suunnilleen tietään, mutta tuota, siitä ei olla varmoja, varmoja siitä. Mutta se on varmaa että vankileiri siellä on ollu, mun eno muistaa minkä talon nurkasta lähti se vankileirin aitakin.*⁶⁵

Vankileiriin ei kuitenkaan liittynyt vain synkkiä muistoja, vaan myös “elämänmakuisia tarinoita” ja sen kuvattiin olleen “ensimmäinen kosketus ulkomaailmaan”.⁶⁶ Parikin haastateltava mainitsee, että vangeille vietiin leipää tai lapsia kiellettiin sitä viemästä. Vastavia muistoja on myös Oulusta Hietasaaren vankileiriin liittyen.⁶⁷ Eräs haastateltava kuvailee Varjakan vankileiriin liittyen, kuinka “saksalaiset tietenkä upseerit hienoissa puvuissaan, joka on jääny pikkutyön mieleen, suurten saksanpaimenkoirien kans käyvät postissa.”⁶⁸ Vaikka vankileirit helposti nähdään synkkänä kulttuuriperintönä, sotien aikana suhteet niin vankien kuin vartijoidenkin välillä sisälsivät monia ulottuvuuksia.⁶⁹

Vankileirin aikaiseen historiaan liittyy myös kertomuksia kummittelusta ja kielletyistä paikoista.

*Semmonen juttu on, että tuota, sellanen tapett..., joku oli tappanu, joku niistä oli jonkun tappanu. Niin siellä oli sitten tullu kummittelemaan, ja se oli kummitellu niillekin jotka asu siinä, ne oli mejän tuttuja, niin yhtäkkää seisoo siinä venäläinen sotilas siinä oven suussa.*⁷⁰

*[H]e nuorena... kartanolta tulivat, oikasivat tännepäin, niin vanhemmat sano heille että "elekkää menkö siinä misä horsmaa paljo kasvaa, siinä on vankeja hauattu."*⁷¹

Myös yllä kuvatuilla synkillä historian tapahtumilla on osansa Varjakan perinnöllistymisessä. Esimerkiksi veneonnettomuus on säilynyt paikallisten muistoissa pitkään. Neljä vuotta onnettomuuden jälkeen Oulunsalon hautausmaalle pystytettiin muistomerkki, johon on kaiverrettu kaikkien onnettomuudessa hukkuneiden nimet (kuva 7a). Lisäksi vuonna 2007 paljastettiin Varjakan satamassa arkkitehti Tero Paldaniuksen suunnittelema muistomerkki, kun Oulunsalossa vietettiin onnettomuuden 100-vuotismuistojuhlaa (kuva 7b).⁷² Informantit muistelevat onnettomuutta yhä ja se oli myös koululaisille kerrottujen tarinoiden joukossa. Näin siitäkin huolimatta, että onnettomuus on tapahtunut ennen kenenkään haastateltavan elinaikaa.

Sotien aikana Varjakassa toiminut vankileiri on liitetty mantereen puolella olevaan Varjakan kartanoon, jossa se on mainittu kartanoa esittelevässä infotaulussa. Vuonna 1992 haastateltu Pentti Joutseno kuitenkin toteaa, ettei vankileiriä juurikaan muistella Varjakassa.

⁶⁵ Informantti 2, 2019.

⁶⁶ Informantti 2 ja 5, 2019.

⁶⁷ Pohjamo 2014, 115.

⁶⁸ Informantti 10, 2019.

⁶⁹ Vrt. Seitsonen et al. 2018.

⁷⁰ Informantti 6, 2019.

⁷¹ Informantti 8, 2019.

⁷² Hakkeita 1973/6; Hiltunen 1987, 292–293; Stenius 2009.

Kuva 7. a) Muistomerkki Oulunsalon hautausmaalla sekä b) Varjakan satamassa. Kuvat: T. Kuokkanen, 2021 & T. Äikäs, 2021.

Synkkä perintö saattaakin toisinaan olla myös vaiettua tai vaiennettua perintöä, mutta toisaalta se voi auttaa traumojen käsittelyssä.⁷³ Vankileirit on koettu hävetyksi osaksi Suomen sotien historiaa, joka on usein haluttu kuvata pienen kansan kunniakkaana taisteluna.⁷⁴ Niistä ei ole juurikaan sotien jälkeen puhuttu.⁷⁵ Kenttätöidemme yhteydessä haastatellut ihmiset kuitenkin nostivat esiin myös vankileiriin liittyvät muistot.

Synkkää kulttuuriperintöä on viime aikoina tarkasteltu myös esimerkiksi ”maiseman arpeutumisenä”, joka edistää yhteisön toipumista traumasta.⁷⁶ Varjakassa tämä näkökulma tuntuu liittyvän etenkin veneonnettomuuden muistamiseen.

Taide osana Varjakan perinnöllistymistä

Taide on nivoutunut hyvin monella tapaa Varjakan myöhempään käyttöön. Jo vuonna 1998 saarella pidettiin ympäristötaideleiri, joka jäi jatkosuunnitelmista huolimatta yksittäiseksi tapahtumaksi. Tapahtuman muistona saarella on muun muassa erääseen talon kivijalkaan

⁷³ Akagawa 2020.

⁷⁴ Pohjamo 2014, 115.

⁷⁵ Seitsonen 2020, 41–42.

⁷⁶ Storm 2014; Vanneste & Winter 2018.

Kuva 8. a) Warjakan Taidepolun kartta, b) taideteos osana talonjäännöksiä, c) osallistava, soiva taide-teos talvisella taidepolulla. Kuvat: a) Mirjami Mäkelä, b–c) T. Äikäs 2020, 2021.

kirjoitetut baskin- ja suomenkieliset tekstit. Lisäksi vuonna 2014 järjestettyihin Oulun juh-laväikköihin kuului VARJAKKA-niminen monitaiteellinen elämys saassa.⁷⁷ Esityksen vali-koituja osia oli koettavissa Varjakka Revisited -tapahtumassa 14.8.2021.

2010-luvulla taide on ollut keskeisessä roolissa TaikaBoxin toiminnassa. He ovat muun muassa järjestäneet Varjakansaassa taiteilijaresidenssejä ja tarjonneet ihmisille tilaisuuden tutustua taiteilijoihin Illallinen Konttorilla -tapahtumassa 4.8.2021. Varjakka on innoittanut muun muassa kuva- ja tekstiilitaiteilija Helena Kaikkosta, joka on käyttänyt töidensä materiaalina Varjakasta kerättyjä puunpalasia ja ajopuuta.

Taide kietoutuu myös Warjakka AR-sovellukseen, jonka yhtenä osana tulee toimimaan virtuaalinen taidegalleria. Taiteen ja historian tuominen yhteen näkyy lisäksi Warjakan Tai-depolulla, joka kiertää 1,6 kilometrin reitin Varjakan satamasta, Varjakan kartanolle, talojen jäännöksille ja takaisin satamaan. Taidepolku on ollut käytössä niin kesällä kuin talvellakin. Taidepolku rohkaisee ihmisiä osallistumaan sekä taiteen tekoon että sen kokemiseen (Kuva

⁷⁷ "Varjakka", www.flowprod.fi, 4.5.2014.

8a–b). Varjakan Taidepolun sivuilla talvista taidepolkua kuvaillaan näin: “Tule lumenveistoon, pimeällä tähtien tarkkailuun ja riko metsän hiljaisuus äänitaidepisteellä. Ihmettele jäätyvää taideteosta ja tee samanlainen kotiisi.”⁷⁸ Osassa teoksista myös hyödynnettiin talojen jäännöksiä taiteen gallerioina (Kuva 8c).

Varjakan kulttuuriperintö rakentuu ihmisten toimijuudesta

Outi Tuomi-Nikula et al. ovat todenneet kulttuuriperinnön rakentuvan kahdella tasolla. Se voi olla joko 1) “julkisesti tai yhteisöllisesti tunnustettu ja virallisesti suojeltu aineellisen tai aineettoman kulttuurin jälki, jolla on merkitystä joko kansallisesti tai kansainvälisesti” tai 2) “arkisempi, näkymättömämpi ja yksityisempi [perinnön osa] [...], jolla on erityistä merkitystä ihmisen, yhteisön tai paikkakunnan arjelle ja identiteetille”.⁷⁹ Institutionaaliseen perintöön liittyvät usein taloudelliset näkökulmat.⁸⁰ Myös Varjakassa voidaan erottaa institutionaalinen toiminta, paikallisen tason toiminta ja yksilötason toiminta.

Varjakassa institutionaalinen perintö näkyy kohteen statuksena valtakunnallisesti merkittävänä rakennettuna kulttuuriympäristönä sekä kunnallisen kaavoituksen yhteydessä tarpeena suojella ja säilyttää olemassa olevaa rakennuskantaa. Varjakka on kohtalaisen hyvin suojeltu teollisen ajan kohde ja suojelussa on huomioitu erityisesti sahayhdyskuntaan kuuluvia rakennuksia. Varjakansaari rannikon kartanoalueineen kuuluvat valtakunnallisesti merkittävään kulttuuriympäristöön, Varjakansaaren ja Pyydyskarin puolen olemassa olevat rakennukset sisältyvät rakennussuojelualueeseen. Toisaalta esimerkiksi Martinniemen sahan kohdalla tiedetään, että valtakunnallisesti merkittävään kulttuuriympäristöön kuulumisen tai edes ELY-keskuksen määräämä suojelu eivät välttämättä takaa kokonaisuuden säilymistä.⁸¹

Varjakassa aiemmin mainittujen suojelualueiden ulkopuolelle jäävät Varjakantien varren rakennusten pohjat. Näihin on alueen osayleiskaavassa viitattu merkinnällä ”Hävinneiden rakennusten ja rakenteiden paikalle voidaan rakentaa uudisrakennuksia tai -rakenteita joko ennallistavina tai muutoin entisen rakennuksen mittasuhteita noudattaen. Rakennustyön yhteydessä purettavat rakenteet on ennen purkutyötä mitattava ja dokumentoitava.” Mahdollisista muutoksista on myös pyydetty museoviranomaisen lausunto. Mielenkiintoista on, miten paikallistoimijoiden viimeaikainen toiminta on kohdentunut erityisesti tähän valtakunnallisen suojelun katveeseen jääneeseen alueeseen.

Suojeluun, maisemallisiin ja historiallisiin arvoihin on vedottu usein Varjakan kehittämistä suunniteltaessa. Taloudelliset näkökulmat heijastuvat etenkin suunnitelmissa kehittää Varjakan matkailua ja viimeisimmissä uutisissa saaren rakennusten myynnistä. Toimijana Oulun kaupunki on pyrkinyt nostamaan Varjakan perinnön näkyvyyttä ottamalla sen osaksi Euroopan kulttuuripääkaupunki 2026 -hanketta. Ajatus teollisuusperinnön liittämistä kulttuuripääkaupunkihankkeeseen ei kuitenkaan syntynyt tyhjästä, vaan sen takana oli monia Varjakassa muutenkin aktiivisesti työskennelleitä toimijoita, jotka tuovat yhteisöllisen ja yksityisen perinnön yhteen.

⁷⁸ “Varjakan Taidepolku on paikassa Varjakan Mänty”, www.facebook.com/taidepolku/, 17.2.2021.

⁷⁹ Tuomi-Nikula et al. 2013, 15–16.

⁸⁰ Enqvist 2016, 153.

⁸¹ “Martinniemen voimalaitoksen rakennussuojelupäätös”, www.ely-keskus.fi, 28.5.2013.

Toimija	Teema	Suojelu & kaavoitus	Matkailu	Ympäristö	Taide	Työ sahall	Asuminen	II MS & vankileiri	Autio-saari
Institutionaaliset toimijat									
Valtio	x			x					
Kunta (Oulunsalo/Oulu)	x	x	x	x	x		x		
Valtakunnallinen media (YLE)			x	x	x				x
Paikallistason toimijat									
Tutkijat				x	x	x	x	x	
Paikallinen media (Kaleva, Hakkeita)				x	x			x	x
TaikaBox ry		x	x	x	x		x		x
Kyläyhdistys				x	x				
Yksilötason toimijat									
Yksityiset ihmiset	x			x		x	x	x	

Taulukko 1. Varjakan perinnöllistymiseen vaikuttaneet toimijat ja teemat, joita he ovat nostaneet esiin.

Paikallisista toimijoista viime vuosina keskeisin on ollut TaikaBox ry, joka on myös toiminut osana Euroopan kulttuuripääkaupunki 2026 -hanketta. Yhdistys on myös aktiivisesti kehittänyt erilaisia yhteisöllisiä ja taidelähtöisiä toimintamuotoja Varjakan elävöittämiseksi. TaikaBox ry on sekä osallistanut paikallista yhteisöä toiminnassaan että tuonut uusia toimijoita, kuten taiteilijoita, Varjakkaan. Myös Ervastin kyläyhdistys, Oulun osallistuva budjetointi ja Kulttuuritalo Valve voidaan nähdä paikallisen tason toimijoina.

Erilaiset yhdessä toimimisen tavat, kuten talkoot ja yhteisölliset puutarha- ja taidepolkuhankkeet ovat näkyvästi esillä Varjakassa. Varjakan perintöön liittyy kuitenkin myös henkilökohtaisella tasolla koettuja muistoja ja toimintaa. Esimerkkinä tästä on edellä mainittu Ines Myllyojan vuonna 1990 julkaisema muistelmä *Kun sahan pilli piipasi*, jossa hän kuvaa lapsuuttaan Varjakassa ja nostaa esiin Varjakan lapsuuden muistojen maisemana. Myös haastattelussa Varjakka linkittyy ihmisten henkilökohtaisiin muistoihin lapsuudesta, kalareissuista ja seikkailuista kielletyllä saarella. Osallistumalla haastatteluihin ja kommentoimalla kenttätöitämme yksilöt ovat ilmaisseet omaa kiinnostustaan ja osallisuuttaan Varjakan historiaan ja nykyisyyteen.

Varjakan biografiassa nousevat tärkeiksi erilaiset teemat riippuen niin toimijoiden henkilöhistoriasta kuin heidän toiveistaan Varjakan myöhemmälle käytölle. Keskeisiä, useamman toimijan toistaneita teemoja ovat matkailu, ympäristö, taide, asuminen, II maailmansota sekä siihen liittyen vankileiri ja viimeisenä imago aavesaarena tai autiosaarena (taulukko 1.).

Matkailun merkitystä ovat korostanut etenkin Oulun kaupunki, joka on pyrkinyt kehittää Oulua matkailukohteena, mutta myös Varjakansaaren taidereitistötoimintaa ja virtuaalimuseota kehittännyt TaikaBox, joka on osaltaan tuonut uusia kävijöitä Varjakkaan. Ajatus museosta nousi esiin myös eräässä haastattelussa, mutta sitä ei nähty niinkään tapana houkutellessa ihmisiä Varjakkaan kuin säilöä materiaalista kulttuuria paikassa, johon se liittyy:

No, voiko sitä museoksi sanoa, mutta kuitenkin saman katon alle kerättäs nämä niitä rippeitä mitä vähän on. [...] Niin no se ois se päätarkotus että ne on siellä..., ne ois ainakin oikeassa paikassa, kun niilläähä ei rahallista arvoa oo, eikä semmosta. Ja sitten ne ei siinä mittään kävijämäärätoiveita semmosia, mutta tuota oispahan siihen, tuota, ikään kuin kuuluva siihen jos siellä joskus kiertokäyntejä, esimerkiksi esittelyjä, ties mitä te löytätte sieltä niin, niin kaikki mitä sieltä, jos sieltäkin löytyy niin, eihän niitä suatta että muualle vie ko ne on siellä.⁸²

Varjakan kohdebiografiassa asuminen ja siihen liittyvät jäännökset ovat nousseet keskeisiksi perinnön käyttöä tarkasteltaessa. Saaren autiot talot ovat tarjonneet aavemaiseman, toisaalta taloja on myös kunnostettu. Jo rakennusaikana talojen hienous nousi esiin niin *Arkkitehti*-lehden artikkeleissa kuin Myllyojan muistelmissakin, ja se on näkyvillä myös visuaalisesti houkuttelevissa lehdistö- ja Instagram-kuvissa taloista sekä AR-sovelluksen talorekonstruktiossa. Mantereella talojen jäännöksiä on hyödynnetty osana puutarhaa, ympäristötaidetta, graffiteja ja virtuaalimuseota. Tuhoutuneiden ja purettujen tehdaslaitosten liittäminen osaksi kulttuuriperintökokemusta näyttättyy vaikeampana. Etenkin taiteen osuus perinnön käyttämisessä on noussut korostuneesti esiin. Tämä saattaa johtua pitkälti keskeisten toimijoiden intresseistä, mutta on ollut nähtävissä jo aiemmin muun muassa saaren ympäristötaiideleirissä sekä vuonna 2014 järjestetyillä Oulun juhlatuilla.

Myös muistitietoaineistosta nousee esiin teemoja, joita erilaiset toimijat ovat korostaneet Varjakan historiassa (Kuva 9.) Haastateltavien tarinoissa muistamisen kohteena ei ollut ainoastaan oma henkilöhistoria, vaan esimerkiksi sukulaisten työtä saamalla muisteltiin. Työ nouseekin haastatteluissa keskeiseksi, huolimatta siitä, etteivät haastateltavat olleet olleet saamalla töissä. Toisaalta työ on liittynyt Varjakkaan myös sahan lopetettua, kuten eräs haastateltavista muistelee:

[M]inä sen -62-vuoden kesän värkkäsin osittain Varjakassa ja osittain jokisuilla, kun silloin ajettiin semmoisin lauttoina näitä puutavaraniippuja Kemistä, Simosta ja Iin jokisuulta, muutama reissu tuolta Kuumingin jokisuultakin mutta yleensä ne oli näiltä kauemmilta jokisuilta. Niin ajettiin sillä hinaajalla, tyhjänä mentiin hakemaan ja tullessa vietiin se 300-nipun puutavaralautta joko suoraan Nuottasaareen jos sinne sopi tai sitten sinne Varjakansalmeen.⁸³

Haastatteluissa nousivat esiin myös työväenliikkeen ja Rauhanyhdistyksen rooli Varjakan historiassa. Nämä voitaisiin kokea ristiriitaisiksi kulttuuriperinnön elementeiksi, mutta eräs haastateltava kuvaa niiden olleen rinta rinnan:

⁸² Informantti 2, 2019.

⁸³ Informantti 1, 2019.

Kuva 9. Haastatteluissa esiin nousseita teemoja sanapilvessä, jossa sanan koko kuvastaa sen esiintyvyyttä.

[M]e käytiin ensin seuroissa ja sitten pyyhkästiin työväentalon tansseihin. [...] No sehän oli tietenkin syntiä mennä tansseihin mutta, eihän me sanottu niille että nyt me lähetään tansseihin.⁸⁴

Myös veneonnettomuus oli säilynyt yhteisöllisenä muistona, vaikkei se sijoittunutkaan haastateltavien elinaikaan. Toisaalta kommentoinnin kohteena olivat itse onnettomuuden lisäksi muistomerkit.

Paikallisten muistoissa keskeiseksi nousee oma sekä sukulaisten toimijuus; työskentely sahalla, marjastus, kohtaamiset vankileirin vankien kanssa. Toimijuutta tuodaan keskeiseksi osaksi myös Varjakan perinnöllistymistä, kun ihmisiä kutsutaan toimimaan talkoissa, taidepoluilla ja koululaiskaivauksilla. Ihmiset eivät ainoastaan tule osallistetuiksi, vaan osallistuvat aktiivisesti itse ja siten perinnöllistävät Varjakkaa. Paikallisyhteisöjen ja kansalaisten osallisuus onkin nähty tärkeänä kulttuuriperinnön rakentumisessa⁸⁵ ja Varjakassa se on keskeinen osa perinnöllistymistä. Näin ajatus demokraattisesta kulttuuriperinnöstä heijastuu selvästi Varjakan perinnöllistymisprosessissa.

Hallinnolliselta kannalta kulttuuriympäristö on usein liitetty ”historiallisiin ympäristöihin, joihin liittyy positiivisia miellejhtymiä”, mutta se voi olla myös ”todiste asioista, joita

⁸⁴ Informantti 6, 2019.

⁸⁵ Vrt. Waterton 2005; Swensen et al. 2013.

ei haluta muistaa⁸⁶ Synkkä perintö on Varjakassa esillä kolmella tasolla 1) Varjakan hukumisturman muistamisena, 2) II MS:n aikaisen vankileirin muistamisena ja 3) aavesaaren imagossa. Vuonna 1907 ihmishenkiä vaatinutta veneonnettomuutta on muistettu kahdella muistomerkillä vuosina 1911 ja 2007. Lisäksi se on ollut esillä *Hakkeita*-henkilöstölehdessä useaan kertaan 1950–70-luvuilla ja näkyy myös yllä mainittua VARJAKKA-teosta esittelevän videon kuvastossa veteen kävelevän naisen muodossa. Tuoreimpana esimerkkinä hukumisturman muistamisesta on Jenni Multisillan romaani *Mitä tapahtui merenneidoille* (2021), jossa kuvataan onnettomuutta nykyhetkestä käsin. Kiinnostavasti myös kyseisessä romaanissa Varjakansaareen liitetään niin taiteilijan työskentely kuin aavemainen tunnelmakin.

Egenland televisio-ohjelmaan kerätyissä matkailun yleisövihjeissä Varjakkaa kuvailtiin seuraavasti: “Varjakan saari ja siellä sijaitseva vanha aavekylä. Alueella on värikäs historia, mutta tällä hetkellä se uinuu kuin unohdettuna. Tarinat vain säilyvät.”⁸⁷ Aavesaari toistuu kuvailuna myös muussa Varjakkaa koskevassa uutisoinnissa. Ainoastaan kapulalossilla tai omalla veneellä saavutettava saari, jossa osa rakennuksista on jätetty rapistumaan, mutta joihin kulkija voi vielä liivahtaa sisään, luo aavemaista tunnelmaa. Aavemainen tunnelma välittyy myös Varjakansaareen liittyvissä Instagram-kuvissa, joiden aihepiiriin ovat usein autiot talot ja niiden huoneisiin jääneet esineet, lelut ja lääkepullot.

Aavesaari-imagoo ei kuitenkaan ole ainoastaan ulkoapäin Varjakkaan liitetty, vaan myös eräs haastateltava kuvaa muistoihinsa liittyviä pelottavia elementtejä:

“Sen mä muistan omasta lapsuudestakin, että se ei ollut oikeen mukava uimapaikka, että sillä oli kaikkea sitä rojua ja muuta ja muistan kun mummu kerran ui tenniskengät jallassa. Just sen takia, ettei jalat osu mihinkään puihin tai metalleihin tai mitä lie siellä ollut ja sit tää oli -60 luvun loppupuolella niin siellä oli semmosia pelottavan näköisiä arkkuja ja laiturirakenteita. Se oli sinä vaiheessa vielä aika semmoisena rauniotunnelmana.”⁸⁸

Tehdessämme tutkimusta Varjakassa olemme myös itse liittyneet aluetta perinnöllistävien ihmisten joukkoon. Arkeologeina olemme olleet aktiivisesti mukana Varjakan perinnöllistymiseen liittyvissä prosesseissa. Kenttätöiden kautta olemme tuottaneet aineistoa, ‘perintömateriaalia’⁸⁹, jota on hyödynnetty muun muassa Varjakan talojen virtuaalisessa elävöittämisessä. Olemme myös tuoneet koululaisia toimijoiksi järjestämällä koululaiskai-vaukset. Lisäksi olemme ottaneet kantaa siihen, miten kulttuuriperintöä tulisi käyttää mm. ohjeistamalla Warjakka Puutarhan käyttöä. Näin olemme asettaneet itsemme auktoriteetin asemaan perintöä ja sen käyttöä määrittäessä.⁹⁰ Toisaalta olemme edistäneet perinnön demokratioitumista tuomalla sen helpommin saavutettavaksi.

Varjakan perinnöllistymiseen vaikuttavat monet toimijat, jotka puolestaan osallistavat uusia toimijoita. Ennen kaikkea Varjakan perinnöllistyminen ei ole passiivista vaan hyvin aktiivista ja tietoista toimintaa, ‘perinnöllistämistä’. Alueen teollinen menneisyys on haluttu nostaa näkyväksi osaksi paikallishistoriaa ja samalla myös tuoda mukaan uudenlaisia tapoja toimia historiallisessa ympäristössä. Osa näistä toiminnan muodoista kumpuaa menneisyydestä. Esimerkiksi Warjakka Puutarhalla voi nähdä yhteyden kivijalkojen luona tapahtuneeseen varhaisempaan hyötyviljelyyn. Taiteen voimakkaan roolin Varjakassa voisi taas nähdä

⁸⁶ Valtioneuvosto 2014, 8, helda.helsinki.fi.

⁸⁷ Hoikkala 2018, yle.fi.

⁸⁸ Informantti 5, 2019.

⁸⁹ González-Ruibal 2013, 22.

⁹⁰ Vrt. Enqvist 2016.

Kuva 10. Palelevat puut -teoksessa ihmisiä kutsuttiin kietomaan huivi Varjakan taidepolun puiden ympärille. Korona-ajan Ryhmähali-huivissa kietoutuvat yhteen taide, luonto, yhteisö, osallisuus ja perintö. Kuva: A, Tranberg, 2021.

olevan lähtöisin nykyisten toimijoiden intresseistä ja siitä, kuinka nykyinen Varjakka tarjoaa virikkeitä taiteelle.

Varjakan perinnöllistymiseen liittyy vuorovaikutusta niin ihmisten välillä kuin myös ihmisten ja materiaalisen kulttuurin välillä. Samoin osallistaminen ja osallistuminen nivoutuvat yhteen. Taidepolku on tästä hyvä esimerkki. Siellä ihmisiä kannustetaan luomaan omia taideteoksiaan. Näitä onkin syntynyt sekä hyödyntäen paikalla olevia luonnonmateriaaleja että käyttäen rakennusten jäännöksiä taiteen esillepanossa. Ihmiset kohtaavat taidepolulla ja käyttävät teoksia esimerkiksi musisointiin.

Teollisuusperinnön suojelun on usein nähty tapahtuvan keskiluokan taholta, ei työväestön, jonka historiaan perintö liittyy.⁹¹ Työväestöllä voi kuitenkin olla voimakas tarve kertoa oma näkemyksensä historiasta.⁹² Varjakassakin työ sahalla on jäänyt suhteellisen vähäiseen rooliin perinnöllistymisessä. Osittain tämä johtuu toki siitä, että sahalla työskennelleet ovat jo kuolleet. Paikalliset muistelevat kuitenkin yhä sahanaikaista työtä sukulaistensa kertomusten kautta sekä myöhempiä työkokemuksiaan alueella ja työväenliikkeen toimintaa. Sahan myöhemmät vaiheet, kuten talojen käyttö kesänviettoon, elävät kuitenkin yhä muistoissa, ja Varjakan historiaa tuovat esiin niin Varjakassa lapsuudestaan asuneet kuin paikalle myöhemmin muuttaneetkin. Varjakan ympärille on muodostunut kulttuuriperintöyhteisö, jota yhdistää jaettu historia ja osallisuuden kokemus⁹³ ja joka toiminnallaan ja muistoillaan rakentaa saha-alueen perintöä (Kuva 10).

⁹¹ Kiesel 2020, 654–655.

⁹² Wray 2011, 116.

⁹³ Sivula 2017.

Lopuksi

Laurajene Smith on kuvannut perintöä seuraavin sanoin: “no one defining heritage action, but rather a range of activities that include remembering, commemoration, communicating and passing on knowledge and memories, asserting and expressing identity and social and cultural values and meanings.”⁹⁴ Samoin Varjakan perintö ei koostu vain talonjäännöksistä ja rakennuksista, vaan erilaisista tavoista muistaa mennyttä ja olla vuorovaikutuksessa menneisyyden jäännösten kanssa. Varjakassa perinnöllistymiseen liittyy niin virallisia muistomerkkejä kuin henkilökohtaista toimintaa vaikkapa taiteen tai geokätköilyn kautta. Kollektiivisten muistojen ja paikallisten toiveiden kautta materiaallinen ja immateriaalinen kietoutuvat Varjakassa yhteen perinnöksi, jossa taloihin ja niiden jäännöksiin liittyy muistoja ja tulevaisuuden suunnitelmia. Samalla myös institutionaalinen näkökulma on esillä Varjakan saha-alueella RKY-listauksen kautta.⁹⁵

Kun teollisuusyhteiskunnasta on siirrytty yhä voimakkaammin palvelu- ja tietoyhteiskuntaan, teollinen menneisyys jatkaa eloaan monenlaisten toimijoiden, muistelun ja historian tutkimuksen kannattelemana. Muistaminen ja muistamatta jättäminen nostavat tiettyjä historian hetkiä ja paikkoja merkityksellisiksi. Pitäisikin miettiä, millaiset paikat tulevat muistetuksi ja ketkä niitä muistavat sekä millaista muistamista pidetään hyväksyttävänä ja millaisia paikkoja pidetään muistamisen arvoisina. Tämä liittyy myös siihen, millaisia päätöksiä kyseisten paikkojen merkityksestä ja mahdollisesta suojelemisesta tehdään. Teolliset ympäristöt saavat osakseen hyvinkin erilaista suojelua, muistamisen tapoja ja muistamatta jättämistä.

Pidämme tärkeänä, että teollisten kohteiden merkityksestä niin menneisyudentutkimukselle, ympäristölle, yksityisille ihmisille, paikallisille toimijoille kuin institutionaalisen tasonkin toimijoille, keskustellaan. Tässä keskustelussa on nähtävä kohteiden ajallinen kerroksellisuus sekä ymmärrettävä moninaiset ja monitasoiset perinnöllistymisen tavat ja miettiä erilaisia tapoja olla näiden kohteiden kanssa vuorovaikutuksessa. Varjakka kuuluu niihin teollisuusperintökohteisiin, jotka tunnettuna ja paikallisesti arvostettuna kokonaisuutena saanee osakseen enemmän suojelua, tutkimusta ja muistamisen mahdollisuuksia. Tärkeää olisi teollisuusarkeologian keinoin tuoda näkyväksi myös sellaisia kohteita tai teolliseen perintöön liittyviä osa-alueita, jotka jäävät näkymättömiin.

Perinnöllistyminen on kuitenkin jatkuva prosessi, joka ei ole vielä päätynyt Varjakassakaan. Päättämme artikkelin erään haastateltavan sanoihin, joissa korostuu aktiivinen perinnöllistäminen ja siihen liittyvä pitkä prosessi:

Että se veneilyväki ei aina tajua sen merkitystä, sen kulttuuripuolen merkitystä sen satamatoiminnan kehityksen kannalta. Toivotaan siitä..., mutta ei meillä sillä lailla kiiree oo, että sitähän verrattiin ... niissä keskusteluissa verrattiin siihen meri-Raabeen, kuin se on nykyään mahtava Raabessa, mutta (huokaus) satun tuntemaan sen tilanteen, niin sitä on järjestelmällisesti rakennettu sitä systeemiä viiskymmentä vuotta, ja se on nyt tuolla tasolla, että nyt jos me aloitetaan niin mikä on se vuosi, 2070 että oltas samalla tasolla tässä Varjakassa.⁹⁶

⁹⁴ Smith 2012.

⁹⁵ Vrt. Harrison 2010: 11.

⁹⁶ Informantti 3, 2019.

Lähteet:

Arkistolähteet:

Kulttuuriantropologian arkisto, Oulun yliopisto

Haastatteluaineistot

Kansallisarkisto Oulu

Hakkeita, Oulu osakeyhtiön henkilöstölehti, 1950–1985

Sanomalehdet:

“Taas suuri sahapalo.” *Kaleva* 23.10.1919.

“Varjakassa vankileiri sotavuosien aikana.” *Oulunsalo* 10.12.1992.

Kirjallisuus:

- Akagawa, Natsuko. 2020. “‘Difficult heritage’, silent witnesses: Dismembering traumatic memories, narratives and emotions of firebombing in Japan.” Teoksessa *Places of Traumatic Memory*, toimittaneet Amy L. Hubbell, Natsuko Akagawa, Sol Rojas-Lizana ja Annie Pohlman: 37–59. Palgrave Macmillan Memory Studies. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-52056-4_3
- Andersin, Harald. 1921. “Pienempien asuntotyyppien standardisoiminen.” *Arkkitehti*, 2/1921: 4–11.
- Anheier, Helmut, Yudhishtir Raj Isar ja Dacia Viejo-Rose. 2011. *Heritage, Memory & Identity*. Los Angeles: SAGE.
- Autere, Kaisa, Hanna Korhonen ja Kim Krappala. 2018. Arkeologiaa pedagogisesti – Mullankaivajat Kontio-lahdella: Vaskiseppä Takkusen talon koululaiskaivaukset. *Muinaistutkija* 4: 2–9. http://www.sarks.fi/mt/pdf/2018_4.pdf.
- Buckland, P.I. & Buckland, P.C. 2006. *BugsCEP Coleopteran Ecology Package*. IGBP PAGES/World Data Center for Paleoclimatology Data Contribution Series # 2006-116. NOAA/NCDC Paleoclimatology Program, Boulder CO, USA. <http://www.ncdc.noaa.gov/paleo/insect.html> tai <http://www.bugscep.com>.
- Davison, G. 2008. “From patrimony to pastiche.” Teoksessa *The Heritage Reader*, toimittaneet G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson Jnr ja J. Schofield: 31–41. London: Routledge.
- Enqvist, Johanna. 2016. *Suojellut muistot. Arkeologisen perinnön hallinnan kieli, käsitteet ja ideologia*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.
- González-Ruibal, Alfredo. 2013. “Reclaiming archaeology.” Teoksessa *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*, toimittanut Alfredo González-Ruibal: 1–29. Abingdon & New York: Routledge.
- Hakko, Mikko. 1908. *Suru-laulu tapaturmasta, joka tapahtui Warjakan retillä 18.pnä lokakuuta 1907 ja jossa hukkuu 20 henkeä*. <https://www.finna.fi/Record/digi.120916>
- Harrison, Rodney. 2010. “What is heritage?” Teoksessa *Understanding the Politics of Heritage*, toimittanut Rodney Harrison: 5–42. Manchester: Manchester University Press.
- Harvey, David C. 2001. “Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies.” *International Journal of Heritage Studies*, 7 (4): 319–338. DOI: 10.1080/13581650120105534.
- Hiltunen, Mauno. 1987. *Oulunsalon historia*. Oulunsalo: Oulunsalon kunta ja seurakunta.
- Hirviniemi, Helena. 1995. *Oulunsalon Varjakka. Rakennushistoria, käyttö ja kunnostus*. Diplomityö. Oulun yliopisto, arkkitehtuurin osasto.
- Holtorf, Cornelius. 2013. “On pastness: a reconsideration of materiality in archaeological object authenticity.” *Anthropological Quarterly*, 86 (2): 427–44. DOI:10.1353/anq.2013.0026.
- Holtorf, C. & Fairclough, G. 2013. “The New Heritage and re-shapings of the past.” Teoksessa *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*, toimittanut A. González-Ruibal: 197–210. London: Routledge.

- Ikäheimo, Janne ja Tiina Äikäs. 2018. "Taavetti Lukkarisen hirttopuu muistamisen ja perinnöllistymisen paikana." *Suomen Museo*, 125 (2018): 90–111.
- Immonen, Visa. 2012. "Heritageisation as a material process: the bishop's crosier of Turku Cathedral, Finland." *International Journal of Heritage Studies*, 18 (2): 144–159. DOI:10.1080/13527258.2011.606821.
- Kalajoki, Atte. 1950. "Varjakan sahan vaiheista." *Hakkeita*, 8/1950: 16–19.
- Kantonen, Timo. 1996. *Satakunta sahaa Suomessa: kulttuurihistoriallisesti merkittäviä saharakennuksia ja ympäristöjä*. Helsinki: Museovirasto.
- Kisiel, Piotr. 2020. "Unwanted inheritance? Industrial past as the EU heritage." *International Journal of Heritage Studies*, 26 (7): 652–666. DOI: 10.1080/13527258.2019.1678053.
- Kopytoff, Igor. 1986. "The cultural biography of things: Commoditization as process." Teoksessa *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, toimittanut Arjun Apparudai: 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuokkanen, Tiina. 2019. *Oulunsalon Varjakka. Arkistotutkimus kahdesta Kukon- ja Finninkadulla sijainneesta talosta*. Julkaisematon raportti. Oulunsalo: TaikaBox ry.
- Kurttila, Terttu. 1999. *Selvitys Varjakan niemen maisema- ja luonto-olosuhteista*. Maisema-arkkitehtitoimisto Terttu Kurttila.
- Kymäläinen, Päivi. 2006. "Paikan ajattelun haasteita." Teoksessa *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, toimittaneet Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen ja Ulla Piela: 203–217. Kalevalaseuran vuosikirja 85.
- Laurén, Kirsi, Virpi, Kaukio, Pauliina Latvala-Harvilahti ja Noora Vikman. 2020. "Alastomuutta, allikoita ja kannanottoa: Suotrendi kulttuuriperintöä muokkaamassa." *Elore*, 27 (1): 119–122. <https://doi.org/10.30666/elore.89058>.
- Meurman, O-I. 1925. "Omakotialueitten suunnittelu ja järjestely." *Arkkitehti*, 6/1925: 71–84.
- Milošević, Ana. 2017. "Historicizing the present: Brussels attacks and heritagization of spontaneous memorials." *International Journal of Heritage Studies*, 24 (1): 53–65. <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1362574>.
- Multsilta, Jenni. 2021. *Mitä tapahtui merenneidoille*. Helsinki: Like.
- Myllyoja, lines. 1990. *Kun sahan pilli piipasi. Kokoelma kertomuksia ja muisteluksia vuosisadan alun Oulunsalosta*. Oulunsalo: Oulunsalon OAY.
- Niemelä, Pauliina. 2013. "Varjakan sahasaari – pala kulttuurihistoriaa." *Havina*, 1/2013. Julkaistu 19.12.2012. <http://www.havina.net/fi/40/varjakan-sahasaaari-%E2%80%93-pala-kulttuurihistoriaa.html>.
- Pohjamo, Ulla. *Esikaupunki moniäänisenä kulttuuriperintönä: Oulun Hietasaari*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 43. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5649-3>
- Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittävät kohteet 1993*. Osa 1. Pohjois-Pohjanmaanseutukaavaliitto.
- Rämä, Teppo. 2004. *Varjakansaaren sieniselvitys 2003*. Julkaisematon raportti, Oulun kaupunki, 5.11.2004.
- Saine, Ari. 2013. "Oulunsalon Varjakan saarisahayhdyskunta." Teoksessa *Oulun kulttuuriympäristöohjelma*, ohjausryhmä: Maarit Alikoski, Merja Niemelä et al. : 181. Oulu: Oulun kaupungin rakennussuojelutyöryhmä. <https://www.ouka.fi/oulu/kaupunkisuunnittelu/kulttuuriymparistoohjelmat>.
- Seitsonen, Oula. 2020. *Archaeologies of Hitler's Arctic War. Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. Abingdon: Routledge.
- Seitsonen, Oula, Mirkka Hekkurainen, Eerika Koskinen-Koivisto ja Suzie Thomas. 2018. "Voiko natsia rakastaa?" Lapin maakuntamuseon *Wir waren Freunde - Olimme ystäviä* -näyttelyprosessi esimerkkinä vaikeasta kulttuuriperinnöstä. *Suomen Museo* 2018: 112–132.
- Siira, Jouko. 1993. *Akionlahti ja sen kasvillisuus*. Oulun yliopisto. Perämeren tutkimusaseman monisteita 23: 1–65.
- Sillanpää, Taina. 2017. "Muistetun lapsuuden maantiede: Päiväkotimuistot lapsuuden maantieteen ja muistitietotutkimuksen leikkauspinnassa." *Kasvatus & Aika* 11 (3): 70–79.
- Simi, Anita. 2003. *Varjakan kartanon alueen kartanopuutarhan inventointi*. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelunja.
- Sivula, Anna. 2017. "Mitä teollinen kulttuuriperintö on? Teollinen kulttuuriperintö saa arvonsa historiasta." Teoksessa *Satakunnan teollinen kulttuuriperintö: Emil Cedercreutzin museossa 17.–18.4.2015 pidetyn seminarin esitelmää*, toimittaneet Anna Sivula, Maarit Grahn, Jarkko Keskinen, Tiina Rajala, Erik Rosenlew ja Suvi Heikkilä: 9–36. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. Abingdon: Routledge.

- Smith, Laurajane. 2012. "Discourses of heritage: implications for archaeological community practice." *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [Online] Current Issues, DOI: 10.4000/nuevomundo.64148. <http://nuevomundo.revues.org/64148>. Luettu 8.3.2021.
- Stenius, Marjo. 2009. Monien tarinoiden Varjakka. *Kaltio*, 6/2009: 18–21.
- Storm, Anna. 2014. *Post-Industrial Landscape Scars*. New York: Palmgrace MacMillan.
- Svensson, Eva. 2009. "Consuming nature – producing heritage: Aspects on conservation, economical growth and community participation in a forested, sparsely populated area in Sweden." *International Journal of Heritage Studies*, 15 (6): 540–559. DOI: 10.1080/13527250903210837.
- Swensen, Grete, Gro B. Jerpåsen, Oddrun Sæter ja Mari Sundli Tveit. 2013. "Capturing the intangible and tangible aspects of heritage: Personal versus official perspectives in cultural heritage management." *Landscape Research*, 38 (2): 203–221. DOI: 10.1080/01426397.2011.642346.
- Tuomi-Nikula, O., R. Haanpää ja A. Kivilaakso. 2013. "Kulttuuriperintökysymysten jäljillä." Teoksessa *Mitä on kulttuuriperintö?*, toimittaneet O. Tuomi-Nikula, R. Haanpää ja A. Kivilaakso: 12–27. Tietoliipas 243. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS).
- Vanneste, Dominique ja Caroline Winter. 2018. "First World War battlefield tourism: Journeys out of the dark and into the light." Teoksessa *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Philip R. Stone, Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley ja Leanne White: 443–467. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-47566-4_19.
- Waterton, Emma. 2005. "Whose sense of place? Reconciling archaeological perspectives with community values: Cultural landscapes in England." *International Journal of Heritage Studies*, 11 (4): 309–325. <https://doi.org/10.1080/13527250500235591>.
- Waterton, Emma ja Laurajane Smith. 2009. "There is no such thing as heritage." Teoksessa *Taking Archaeology out of Heritage*, toimittaneet Emma Waterton ja Laurajane Smith: 10–27. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Wray, David. 2011. "Images, icons and artefacts: Maintaining an industrial culture in a post-industrial environment." Teoksessa *Heritage, Labour and the Working Classes*, toimittaneet Laurajane Smith, Paul A. Shackel ja Gary Campbell: 106–118. London: Routledge.
- Väre, Henry. 2005. Luonnontieteellinen keskusmuseo. Kasvimuseo, Oulun kaupunki & Väre, H. *Oulun kasvit: Piimäperältä Pilpasuolle*. Luonnontieteellinen keskusmuseo, kasvimuseo.
- Ylitulkila, Sari. 2000. *Oulunsalon yleiskaavan luontoselvitys*.
- Äikäs, Tiina. 2011. *Rantakiviltä tuntureille: Pyhät paikat saamelaisten rituaalisessa maisemassa*. Studia Archaeologica Septentrionalia 5.
- Äikäs, Tiina, Timo Ylimaunu, Tiina Kuokkanen, Erko Anttila, Tiia Ikonen & Anssi Malinen. 2016. "Sosiaalinen näkökulma teollisuusarkeologiaan. Tapausesimerkkeinä Varjakan ja Pateniemen sahat Oulun alueella" *SKAS*, 2015/4: 18–37.
- Äikäs, Tiina & Tiia Ikonen. 2020. "Public archaeology and archaeologists as a part of the heritagization of northern industrial sites." *Fennoscandia archaeologica*, XXXVII: 193–203.
- Äikäs, Tiina & Jonas Rapakko, valmisteilla/2021. *Oulu. Oulunsalon Varjakka. Historiallisen ajan sahayhteisön asuinpaikan kartoitus ja koekavaukset 2018, 2019 ja 2021*. Arkeologinen kaivauskertomus. Arkeologian laboratorio, Oulun yliopisto.

Verkkosivut:

- Ervasti, Antti s.a. *Punaisia piparkakkutaloja*. Oulun kaupungin kirjastolinkit-sivusto. Luettu 9.3.2021. <http://kirjastolinkit.ouka.fi/kaleva/loka11/10867406.xml>
- "Folkloristiikka:kulttuuriperintö." Tieteen termipankki. Luettu 30.8.2021. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Folkloristiikka:kulttuuriperintö>.
- Hoikkala, Hannamari. 2018. "Autiosaarella aika on pysähtynyt 1900-luvun alkuun." Julkaistu 27.3.2018. <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2018/03/27/autiosaarella-aika-on-pysahtynyt-1900-luvun-alkuun-pohjoismaiden-suurimmasta>.
- "Martinniemen voimalaitoksen rakennussuojelupäätös." Elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus, Pohjois-Pohjanmaa. Kirjoitettu 28.5.2013. https://www.ely-keskus.fi/documents/10191/58147/Martinnieme_voimalaitos_rakennussuojelup%C3%A4%C3%A4t%C3%B6s.pdf/6265aa2a-5424-4e34-ac5b-5f00d56b8e55.
- "Myytävät rakennukset." Asuminen ja rakentaminen. Luettu 7.7.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/asuminen-ja-rakentaminen/myytavatrakennukset>.
- "Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020". Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020 tiivistelmä.

- Luettu 30.8.2021. https://www.ouka.fi/c/document_library/get_file?uuid=829b921a-a5db-45c8-a23b-c361bfb6d2ac&groupId=1320643.
- "Pohjois-Pohjanmaan rakennettu kulttuuriympäristö 2015." Luettu 30.8.2021. <https://pohjois-pohjanmaa.fi/wp-content/uploads/2020/08/4190.pdf>.
- "Taikabox." Luettu 31.8.2021. <https://taikabox.com/>.
- "Talot, saha ja asukkaat." Pateniemi-seura. Blogikirjoitus. Luettu 9.3.2021. <https://pateniemi-seura.wordpress.com/talot-ja-asukkaat/>.
- Valtioneuvosto. 2014. *Kulttuuriympäristöstrategia 2014–2020*. Luettu 9.3.2021. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/43197>.
- "Varjakan osayleiskaava." Hyväksytyt yleiskaavat. Luettu 30.8.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/kaupunkisuunnittelu/varjakan-osayleiskaava1>.
- "Varjakan saaren rakennusten yhteenveto." Luotu 2016. <https://www.ouka.fi/documents/64186/19212238/Varjakan-saaren-rakennusten-yhteenveto-2016.pdf/1abe8a5d-f82e-43ef-a0b7-024226b2991a>.
- "Varjakan saaren valtakunnallisesti arvokkaiden rakennusten korjaamiseen EU-rahoitusta." Ajankohtaista. Julkaistu 2.8.2012. https://www.ouka.fi/oukautiset/-/asset_publisher/s4X4/content/id/985249/maximized;jsessionid=2C7B12A539001AA833D30D78EDF75C96.node1.
- "Varjakan sahayhdyskunta." Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. Julkaisupäivämäärä 22.12.2009. http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4352
- "Varjakka." Flow Productions. Luotu 4.5.2014. <https://www.flowprod.fi/arkistossa/varjakka/>.
- "Varjakka." Oulun kaupungin sivut. Luettu 30.8.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/varjakka/visio-2020>.
- "Warjakan Taidepolku on paikassa Varjakan Mänty." Facebook, Warjakan Taidepolku -sivu. Luotu 17.2.2021. <https://www.facebook.com/taidepolku/posts/236264548139120>.